

GREY YASAKLARI

SENDİKAL BARAJLAR

ÖZELLEŞTİRMELER

TUTUKLAMALAR

KATYIMLAR

KIDEM TAZMİNATI TAYYIN

45
YILDIR

12 EYLÜL

Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
Araştırma Merkezi (DİSK-AR)

12 EYLÜL İŞÇİ HAKLARINI NASIL YOK ETTİ?

Bu araştırma 11 Eylül 2025 tarihinde kamuoyuna sunulmuştur.

Araştırma DİSK-AR kaynak gösterilerek kullanılabilir.

Editör: Aziz Çelik

Araştırmacılar: Deniz Beyazbulut ve Zeynep Kandaz (DİSK-AR)

Kapak: İnan Dağdelen

1. Basım: Eylül 2020.

Gözden geçirilmiş 2. E-Basım: Eylül 2025

İlk basımı Eylül 2020’de yapılan kitap gözden geçirilip güncellenerek yeniden yayımlanmıştır.

TÜRKİYE DEVRİMCİ İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONU

Adres: Dikilitaş Mahallesi Eren Sokak No: 4 Beşiktaş, İstanbul

Tel: (0212) 291 00 05 – 291 00 06 – 258 19 66 – 258 19 67

Faks: (0212) 240 42 09 ve (0212) 296 91 24

GSM: (0533) 276 47 23

DİSK: www.disk.org.tr

DİSK-AR: www.arastirma.disk.org.tr

E-posta: diskar@disk.org.tr

Sosyal medya (Facebook, X, Instagram): @diskinsesi @disk_arastirma

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	4
BİRİNCİ BÖLÜM: 12 EYLÜL SERMAYENİN EMEĞE DARBESİ	5
12 EYLÜL NEDİR?	5
24 OCAK+12 EYLÜL=SERMAYE İÇİN DİKENSİZ GÜL BAHÇESİ	6
24 OCAK 1980 KARARLARI: 12 EYLÜL'E GİDEN YOLUN BAŞLANGICI	7
24 OCAK VE 12 EYLÜL'ÜN ORTAK PAYDASI: SENDİKALARIN VE EMEĞİN BASTIRILMASI	10
SERMAYE NE İSTEDİ?	12
12 EYLÜL ÖNCESİ SERMAYENİN TALEBİ: SENDİKAL HAKLAR KISITLANSIN, ÜCRETLER BASTIRILSIN	12
DARBECİLER NE YAPTI?	13
SENDİKAL FAALİYETLER DURDURULDU	14
GREVLER YASAKLANDI	15
TOPLU PAZARLIK HAKKI ASKIYA ALINDI	16
KIDEM TAZMİNATI HAKKINA DARBE	18
İKRAMİYELERE DARBE	19
24 Ocak 12 Eylül ile Devam Etti	20
12 Eylül (1982) Anayasası: Sendikal Haklara Sermaye Taarruzu	22
TİSK'İN TALEPLERİ ANAYASA OLDU!	23
SENDİKALAŞMA HAKKINA YÖNELİK ENGELLER	24
12 EYLÜL'ÜN SENDİKAL YASALARI: 2821 VE 2822	26
İKİNCİ BÖLÜM: 12 EYLÜL'ÜN SONUÇLARI	32
SENDİKALAŞMA DİBE VURDU	32
TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ BASKI ALTINA ALINDI	34
GREVLER YOK MERTEBESİNE DÜŞTÜ	36
CUMHURİYETİN VE HALKIN 50 YILLIK BİRİKİMİ SATILDI	40
ÖZELLEŞTİRME YOLUYLA KAMU TASFİYE EDİLDİ	40
KAMU İŞÇİSİ SAYISINDA BÜYÜK DARALMA	41
İŞSİZLİK YAPISALLAŞTI	42
ASGARİ ÜCRET MİLLİ GELİRE GÖRE YARIYA DÜŞTÜ	44
ÜCRETLERİN ALIM GÜCÜ DÜŞTÜ	47
GELİR DAĞILIMI BOZULDU	50
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DİSK'E DARBE VE DAVA	53
DARBE İLE DİSK'İN FAALİYETLERİ DURDURULDU	53
TÜRK-İŞ VE HAK-İŞ'TEN 12 EYLÜL DARBESİNE DESTEK	55
ASRİN ANTI-SENDİKAL DİSK DAVASI	55
UZUN GÖZALTI SÜRELERİ VE İŞKENCELER	57
DİSK YÖNETİCİLERİNE İDAM TALEBİ	58
BİR UTANÇ DAVASI	60
DİSK DAVASI İLE ULUSLARARASI DAYANIŞMA	62
DİSK'E 2 BİN 50 YIL 8 AY CEZA!	62
11 YIL SONRA BERAAT	64
EKLER:	65
Baştürk'ün Savunmasından	65
Halit Çelenk: DİSK Davası Üzerine	67
Vehbi Koç'un Kenan Evren'e Mektubu	70
Kaynakça	72

ÖNSÖZ

12 Eylül 1980 askeri darbesi Türkiye tarihinin en önemli siyasal ve toplumsal dönemeçlerinden biridir. 12 Eylül 1980’de Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adı verilen cunta, askeri darbe ile emir komuta zinciri içinde ülke yönetimine el koydu. Darbe Türkiye’nin toplumsal, siyasal ve iktisadi yapısını baştan aşağı değiştirerek ağır ve kalıcı bir tahribata yol açtı. 12 Eylül askeri darbesi ile hükümet görevden alındı, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) lağvedildi ve 1961 Anayasası yürürlükten kaldırıldı. Siyasi partilerin faaliyetleri durduruldu ve ardından siyasi partiler kapatıldı. Darbe ile sendikal faaliyetler durduruldu, grevler yasaklandı ve toplu iş sözleşmesi hakkı askıya alındı. Ağır bir askeri diktatörlük dönemi başladı. Yoğun gözaltılar, tutuklamalar ve işkenceler yaşandı. Basın-yayın, toplanma ve örgütlenme özgürlükleri ağır baskı altına alındı. Darbenin ardından çok sayıda siyasal idam cezası verildi ve bu cezalar infaz edildi.

12 Eylül askeri darbesi 24 Ocak kararlarının kurumsallaşmasına zemin hazırladı. 12 Eylül’den 8 ay önce açıklanan ve Türkiye’nin ekonomi politikalarında ciddi ve köklü bir değişim anlamına gelen 24 Ocak 1980 kararları özünde sermaye yanlısı ve emek karşıtı bir içeriğe sahip olması nedeniyle 12 Eylül 1980 darbesi ile bir bütündür.

12 Eylül sendikal hareket üzerinde de kalıcı tahribata yol açtı; sendikal alanı yeniden biçimlendirdi. Toplumsal muhalefeti, yükselen emek hareketini ve toplumsal özgürlükleri bastırmak darbenin temel hedeflerinden oldu. 1961 Anayasası’nın sağladığı haklar budanarak, 1982 Anayasası ve 1983 yılında kabul edilen ve sendikal alanı düzenleyen 2821 ile 2822 sayılı yasalar ile otoriter bir emek rejimi inşa edildi.

Sendikal hareket 12 Eylül’de ağır bir darbe aldı ve işçi sınıfı 12 Eylül’e karşı bir mücadele girişiminde bulunmadı. 12 Eylül darbecilerinin en önemli hedeflerinden biri DİSK oldu. 12 Eylül ile birlikte DİSK ile üye sendikalarının faaliyetleri durduruldu ve mal varlıkları donduruldu. DİSK’in ve üye sendikaların malvarlığı kayımlara devredildi. DİSK yönetici ile temsilcileri gözaltına alındı, işkence gördü ve birçoğu tutuklanarak uzun yıllar hapis yattı. DİSK’in kapatılması ve yöneticilerine idam talebiyle dava açıldı.

12 Eylül’ün 40. yıldönümünde hazırlanan bu yayın 2025’te 12 Eylül’ün 45. Yıl dönümünde güncellenerek tekrar kamuoyuna sunulmuştur. Bu çalışmanın 12 Eylül’ün sınıfsal karakterinin ve özünün anlaşılmasına katkı sağlayacağına inanıyoruz.

DİSK Yönetim Kurulu

BİRİNCİ BÖLÜM:

12 EYLÜL

SERMAYENİN EMEĞE DARBESİ

12 EYLÜL NEDİR?

Bundan 45 yıl önce 12 Eylül 1980’de beş generalden oluşan ve **Milli Güvenlik Konseyi (MGK)** adı verilen cunta bir askeri darbe ile ülke yönetimine el koydu. Genelkurmay Başkanı Orgeneral **Kenan Evren**, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral **Nurettin Ersin**, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral **Tahsin Şahinkaya**, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral **Nejat Tümer** ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral **Sedat Celasun** emir komuta zinciri içinde darbe yaparak ülke tarihinin en karanlık dönemini başlattılar.

12 Eylül askeri darbesi ile hükûmet görevden alındı, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) lağvedildi ve 1961 Anayasası yürürlükten kaldırıldı. Siyasi partilerin faaliyetleri durduruldu ve ardından siyasi partiler kapatıldı. Darbe ile sendikal faaliyetler durduruldu, grevler yasaklandı ve toplu iş sözleşmesi hakkı askıya alındı. Darbeyle birlikte ağır bir askeri diktatörlük dönemi başladı. Yoğun gözetimler, tutuklamalar ve işkenceler yaşandı. Basın-yayın, toplanma ve örgütlenme özgürlükleri ağır baskı altına alındı. Darbenin ardından çok sayıda siyasal idam cezası verildi ve bu cezalar infaz edildi. 12 Eylül, Türkiye tarihine kanlı ve kara bir dönem olarak, işçi haklarını budama darbesi olarak tarihe geçti.

12 Eylül Askeri Cuntası (Milli Güvenlik Konseyi)

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun

12 Eylül 1980 ile Kasım 1983 seçimleri arasındaki dönem, Millî Güvenlik Konseyi adı verilen ve 5 darbeci generalden oluşan askeri cuntanın yönetiminde geçti. Yeni bir Anayasa yapmak üzere üyeleri MGK tarafından seçilen bir Danışma Meclisi (DM) oluşturuldu. Ancak MGK bu dönem boyunca son karar verici olarak kaldı. 1982 yılında yeni bir anayasa yapıldı ve aralarında sendikal yasaların da olduğu pek çok yasa değiştirildi.

12 Eylül askeri darbesi sadece geçmişte kalan bir askeri darbe değil. Darbe sonrası oluşturulan siyasal düzen ve onu var eden yasal düzenlemeler, darbe ile uygulama imkânı bulan acımasız neoliberal iktisat politikaları Türkiye’nin son 45 yılına damgasını vurdu. 12 Eylül aradan geçen 45 yıla rağmen varlığını ve etkisini güçlü bir biçimde sürdürüyor. Darbe biçimsel olarak sona erse de darbeden sonra çok sayıda seçim yapılsa da Türkiye 45 yıldır 12 Eylül darbesi ile inşa edilen baskıcı siyasal ve iktisadi rejimin içinde yaşamaya devam ediyor.

12 Eylül aradan geçen 45 yıla rağmen varlığını ve etkisini güçlü bir biçimde sürdürüyor. Darbe biçimsel olarak sona erse de darbeden sonra çok sayıda seçim yapılsa da Türkiye 45 yıldır 12 Eylül darbesi ile inşa edilen baskıcı siyasi ve iktisadi rejimin içinde yaşamaya devam ediyor.

Darbecilerin kurduğu barajlara dayalı siyasi partiler rejimi devam ediyor (yüzde 10 barajı 12 Eylül ile getirildi), darbecilerin uyguladığı emek karşıtı neoliberal ekonomik politikalar daha da derinleştirilerek uygulanıyor, darbecilerin kurduğu otoriter emek rejimi ve güdümlü sendikal düzen, darbecilerin kurduğu yüksek öğrenim sistemi (YÖK) ve darbecilerin yarattığı tek tip medya rejimi devam ediyor. İfade ve örgütlenme özgürlüğü üzerindeki yasaklar devam ediyor.

12 Eylül temel politika ve uygulamaları ile devam ediyor. 12 Eylül, Türkiye tarihinin etkileri en uzun süren ve en tahrip edici darbesidir. Bugünkü Türkiye 12 Eylül'ün ürünüdür.

12 Eylül askeri darbesi maceracı birkaç generalin girişimi değildi. 12 Eylül askeri darbesi Türkiye'yi yeniden biçimlendirmek için yapıldı. 1961 Anayasası'nın sağladığı hakları ortadan kaldırmak, toplumsal muhalefeti, yükselen emek hareketini ve toplumdaki özgürlük talebini bastırmak darbenin temel hedefiydi. 12 Eylül askeri darbesi 24 Ocak 1980 kararları ile başlayan iktisadi rota değişikliğinin, sosyal devleti ve sosyal hakları ortadan kaldırmak amacıyla kabul edilen neoliberal ekonomik politikaların bir dirençle karşılaşmadan uygulanabilmesi için yapıldı. Bu nedenle 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesi bir madalyonun iki yüzü gibidir.

Bu çalışmada 12 Eylül askeri darbesinin nedenleri, 12 Eylül askeri darbesi ile yapılanlar ve askeri darbenin sonuçları işçi sınıfı ve sendikal hareket açısından ele alınacaktır. Çalışmada 12 Eylül ile başlayan ve bugün de devam eden politika ve uygulamalar irdelenecektir. 12 Eylül darbesinin sendikal alandaki temel hedefi DİSK oldu. Darbe ile DİSK'in faaliyetleri 11 yıl durduruldu ve DİSK'e kapatma davası açıldı. DİSK yönetimi idamla yargılandı. Bu çalışmada ayrıca darbenin DİSK'e yönelik sonuçları ve DİSK davası da özetle ele alınacaktır.

24 OCAK+12 EYLÜL=SERMAYE İÇİN DİKENSİZ GÜL BAHÇESİ

12 Eylül 1980 askeri darbesinin toplumsal ve siyasi yaşamın tüm alanlarında yaratmış olduğu ağır tahribat çalışma yaşamında da çok ciddi biçimde hissedildi. 1961 Anayasası'nın sağlamış olduğu özgürlüklü ortam, 12 Eylül darbesi ile ortadan kaldırıldı ve ardından 1982 Anayasası ve 2821 ile 2822 sayılı sendikal yasalar ile otoriter bir emek rejimi inşa edildi. Bir yandan 24 Ocak 1980 kararlarıyla izlenen ekonomik politikalar, öte yandan 12 Eylül'ün ağır baskı rejimi ve 1982 Anayasası ile yeni sendikal yasalarla oluşturulan cendere, sendikaları zayıflattı ve emeğin sermaye karşısında gücünü kırdı. 12 Eylül askeri darbesi açıkça sınıfsal tercihi sermayeden yana

bir darbedir. Sınıf karakteri son derece net bir darbedir. Cumhuriyet tarihinin sosyal haklara en uzak dönemi 12 Eylül ile başladı.¹

Darbenin ABD destekli olduğu ve ABD'nin bilgisi dahilinde yapıldığı daha sonra ortaya çıktı. Mehmet Ali Birand'ın *12 Eylül Saat: 04.00* adlı kitabında aktardığına göre CIA Türkiye Masası İstasyon Şefi Paul Henze askerî müdahaleyi haber alırken, haberi ulaştıran diplomatın "[y]our boys have done it" (senin/bizim çocuklar işi bitirdi) şeklinde bildirmiş, Henze de "Ankara'daki çocuklar başardı" mesajını dönemin ABD Başkanı Jimmy Carter'a iletilmiştir.²

"Bizim çocuklar işi bitirdi."

Paul Henze, CIA Türkiye Masası Şefi

24 OCAK 1980 KARARLARI: 12 EYLÜL'E GİDEN YOLUN BAŞLANGICI

12 Eylül'den 8 ay önce açıklanan 24 Ocak 1980 kararları ile başlayan yeni liberal iktisat politikaları ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi ayrılmaz bir bütün oluşturur. 24 Ocak 1980'de ilan edilen ve özünde sermaye yanlısı ve emek karşıtı bir içeriğe sahip ekonomi politikaları 12 Eylül'ün askeri diktatörlük koşullarında güçlü bir engelle karşılaşmadan uygulandı. 12 Eylül askeri darbesi 24 Ocak kararlarının kökleşmesini ve kurumsallaşmasını sağladı.

24 Ocak kararlarının özü neydi? 24 Ocak Türkiye'nin ekonomi politikalarında köklü bir değişim anlamına geliyordu. 24 Ocak ekonomik kararlar paketi 1960'lı yıllarda benimsenen ithal ikameci, iç pazarı esas alan, korumacı ve popülist ekonomi politikaları yerine açıkça sermaye çıkarlarını esas alan, sosyal hakları ve kamunun ekonomiye müdahalesini reddeden, ihracatı, dışa açılmayı esas alan yeni liberal ekonomi politikalarının başlangıcıdır. Türkiye 45 yıldır 24 Ocak ile başlayan ekonomi politikalarını sürdürüyor.

24 Ocak kararları büyük bir devalüasyon ile başladı. 47 TL olan ABD doları bir anda 70 TL'ye yükseldi. Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) tarafından üretilen ve emekçiler tarafından yaygın tüketilen ürünlere astronomik zamlar yapıldı.

24 Ocak kararları büyük bir devalüasyon (TL'nin değerinin düşürülmesi) ile başladı. 47 TL olan ABD doları bir anda 70 TL'ye yükseldi. Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT'ler) tarafından üretilen ve geniş bir tüketim alanı olan ürünlere astronomik zamlar yapıldı. KİT ürünlerine yapılan zamlar yüzde 300-400'e varıyordu. Bu zam paketinin toplamı 24 Ocak'ta 346,5 milyar lirayı buluyordu. KİT ürünlerine zam politikası izleyen günlerde de sürecek ve 12 Eylül'e kadar KİT ürünlerine 101 milyar liralık daha zam yapılacaktı. 24 Ocak kararları ile ayrıca bazı ürünlere uygulanan sübvansiyonlar (devlet, bütçe destekleri) da kaldırıldı. Sübvansiyonuna son verilen ürünler

¹ Bu çalışma Aziz Çelik (2017), "Çalışma İlişkilerinde Esneklik ve Kurlsızlaşma: 1980'den 2010'a", *Çalışma İlişkileri Tarihi*, Ed. Ahmet Makal, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları adlı çalışmadan geniş biçimde yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Mehmet Ali Birand (1984), *12 Eylül Saat:04.00*, İstanbul: Karacan Yayınları.

arasında çoğu çalışan kesimlerce tüketilen çay, şeker, et ve Sümerbank'ın giyim mamulleri gibi ücret malları da vardı. 24 Ocak kararları, fiyatları serbest bırakılırken ihracatı teşvik eden ve ithalatta vergi bağışıklıklarını içeren bir dizi kararı da içeriyordu.³

24 Ocak kararları sıradan ekonomik kararlar değil, Türkiye için esaslı bir ekonomi politikası ve yön değişikliği idi. 24 Ocak kararları ile fiyatlar serbest bırakılırken ücretlerin ve maaşların bastırılması hedeflendi. 24 Ocak kararlarının uygulanması ile ekonomide kamunun ağırlığı azalırken, dış ticarete liberalizasyon başladı, devlet yavaş yavaş sosyal yükümlülüklerini terk etmeye başladı, özelleştirmelerin önü açıldı ve ücretler üzerinde baskı uygulanmaya başlandı.

24 Ocak kararları ile yapılan devalüasyon ve ağır zamlar halkı yoksullaştırmaya başladı ve toplumsal tepkiyi artırdı. Yaygın iş uyuşmazlıkları ve grevler yanında toplumsal tepkiler de artmaya başladı. 24 Ocak kararlarının sınırlı da olsa demokratik bir siyasal rejim içinde uygulanması mümkün değildi. İktisadi liberalizasyonu hedefleyen 24 Ocak kararları otoriter ve baskıcı bir rejime, bir askeri diktatörlüğe ihtiyaç duyuyordu.

24 Ocak Kararları Nedir?

24 Ocak 1980'de yürürlüğe konan istikrar programının arka planında yatan gerekçe, mevcut ücret seviyesi ile Türkiye'nin ihracat yapamayacağı iddiası ve ücretleri disiplin altına alacak yöntemlerin bulunmasıydı. 24 Ocak kararlarıyla başlayan bu yeni dönem sermayenin emeğe karşı saldırısıdır.

Prof. Dr. Korkut Boratav

24 Ocak sonrasında iktisat politikalarında yaşanan köklü değişikliklerle birlikte devletin 1960-80 arasında yürüttüğü sosyal işlevler terk edilmeye başlandı. Özelleştirme uygulamaları yanında çalışma yaşamında esneklik ve kuralsızlaşmaya dönük girişimler hız kazandı.

24 Ocak ile birlikte ekonomi politikalarında ulusal kalkınmacılık ve devletçilik ya da karma-ekonomi anlayışı ve popülist politikalar terk edildi. Bunların yerini üretimden elini çekmiş, piyasayı güçlendirme görevi üstlenmiş ve kamu bütçesini disipline etmek için sosyal politikalardan vazgeçen bir devlet almaya başladı.

24 Ocak 1980'de yürürlüğe konan istikrar programının arka planında yatan gerekçe, mevcut ücret seviyesi ile Türkiye'nin ihracat yapamayacağı iddiası ve ücretleri disiplin altına alacak yöntemlerin bulunmasıydı. 24 Ocak kararlarıyla başlayan bu yeni dönem sermayenin bir karşı saldırısı olarak tanımlanabilir.⁴ 24 Ocak programı, içte ve dışta piyasa serbestisi ile uluslararası ve yerli sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi hedefini güdüyordu. 24 Ocak programının emek aleyhtarı bir doğrultuda serbestçe uygulanabilmesi 12 Eylül 1980'de gerçekleşen rejim

³ Mustafa Sönmez (1984), *Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları*, İstanbul: Belge Yayınları.

⁴ Boratav (2003), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

değişikliği ile olanaklı oldu. 24 Ocak programının yarattığı toplumsal tahribat o kadar büyük bir tepki yarattı ki 1980 yılının ilk 9 ayında Türkiye tarihinin en yaygın grevleri yaşandı.

İbrahim Bodur (İşveren):

“24 Ocak kararlarının başarıya ulaşmasında en büyük pay bu yönetime [12 Eylül] aittir. 12 Eylül’den sonraki yönetim 24 Ocak kararlarının başarısını iki kat artırmıştır.”

24 Ocak kararlarının 12 Eylül darbesi ile uygulama imkânı bulabildiği görüşü dönemin önde gelen sermaye temsilcileri tarafından da teyit edilmektedir. Dönemin işverenleri, 12 Eylül askeri darbesi olmasaydı 24 Ocak kararlarının uygulanamayacağını belirtmektedir. Sermayedarlar 24 Ocak kararlarının 2. yıldönümünde yaptıkları değerlendirmelerde 12 Eylül olmadan 24 Ocak kararlarının uygulanamayacağını açıkça itiraf etmiştir:

İstanbul Sanayi Odası Meclis Başkanı ve sanayici İbrahim Bodur 24 Ocak ve 12 Eylül’ün bir bütün olduğunu şöyle vurguluyordu: ⁵

Bundan iki yıl önce alınan ve cesaretle uygulamaya konan 24 Ocak kararlarının ekonomi tarihimizde önemli bir yeri bulunmaktadır. 24 Ocak kararları ülke yönünden fevkalade isabetlidir. Kararların alınması kadar, 12 Eylül’den sonraki yönetimin bunlara devamlılık sağlaması da büyük önem taşımaktadır. 24 Ocak kararlarının başarıya ulaşmasında en büyük pay bu yönetime aittir. 12 Eylül’den sonraki yönetim 24 Ocak kararlarının başarısını iki kat artırmıştır.

Dündar Soyer (Tüccar, İzmir Ticaret Odası Başkanı ve 12 Eylül’den sonra oluşturulan güdümlü Danışma Meclisi üyesi) ise şöyle demektedir: ⁶

12 Eylül olmasaydı, 24 Ocak kararlarının sonucu çok dehşet verici bir tablo olurdu. Bu uygulamalara 12 Eylül kararları mı demek lazım 24 Ocak kararları mı? Artık bilemem.

Soyer’in “sonucu dehşet verici olurdu” vurgusu 24 Ocak’ın karşılaştığı toplumsal dirence işaret etmektedir. Rahmi Koç ise 12 Eylül ile 24 Ocak kararlarının hızla uygulanabildiğini şöyle anlatmaktadır: ⁷

12 Eylül harekâtından önce her şeyi demokratik bir sistem altında yapmak zorundaydık. Bu da karar almak, yasa ve yönetmelik çıkartmak için aylar geçmesini gerektiriyordu. (...) En büyük fark askeri yönetimin zamanında ve doğru kararlar almasıyla çok değerli zaman tasarrufumuzun olmasıdır.

⁵ Cumhuriyet, 26 Ocak 1982.

⁶ Cumhuriyet, 26 Ocak 1982.

⁷ Cumhuriyet, 26 Ocak 1982.

Neo/yeni liberalizm

Piyasanın işleyişine devletin müdahale etmesine karşı çıkan, çalışma yaşamında esneklik ve kuralsızlığı, ekonomik alanda özelleştirmeleri ve kamunun ekonomiye müdahalesinin en aza indirilmesini hedefleyen, sendikal ve sosyal haklara karşı çıkan ve 1980 sonrası bütün dünyada yaygınlaşan iktisat politikaları.

**24 OCAK VE 12 EYLÜL'ÜN ORTAK PAYDASI:
SENDİKALARIN VE EMEĞİN BASTIRILMASI**

24 Ocak ile başlayan ve 12 Eylül ile kökleşen iktisat politikalarının temel hedefi dışa açık/ihracata yönelik sanayileşme, küresel sermaye ile bütünleşme ve liberalleşme olarak tanımlanabilir. Yeni modelin temel özelliği, ücretlerin düşürülmesi yoluyla yurtiçi talebin daraltılarak, yurtdışı pazarlara ihraç edilecek bir artığın yaratılmasıdır.⁸ 24 Ocak kararlarıyla başlayan yeni dönem, bu yönüyle 1960 sonrasında uygulanan ve iç pazarın korunması ile iç talep yaratılmasını esas alan ve *ithal ikamecilik* olarak bilinen ve planlı kalkınmaya dayalı iktisat politikalarından köklü biçimde ayrılmaktadır.

1980 sonrası Türkiye’de uygulanan iktisat politikaları, dünyada neo/yeni liberalizm olarak adlandırılan ve piyasanın işleyişine müdahale edilmesine karşı çıkan, çalışma hayatında esneklik ve kuralsızlığı, ekonomik alanda özelleştirmeler yoluyla kamunun ekonomiye müdahalesini en aza indirmeyi hedefleyen politikaların bir benzeridir. Bu politikalar 1970’li yıllarda Şili (Pinochet⁹ dönemi), 1980’li yıllarda başta ABD (Ronald Reagan dönemi) ve İngiltere (Margaret Thatcher dönemi) olmak üzere dünyada yaygın biçimde uygulandı. Bu politikalar sonucunda tüm dünyada işçi hakları ciddi biçimde aşındı. Türkiye’de bu politikaların mimarı ve uygulayıcısı Turgut Özal oldu.

24 Ocak Kararlarının Mimarı Turgut Özal

1970’li yıllarda işveren örgütü MESS başkanlığını da yapan Turgut Özal 24 Ocak kararlarının hemen öncesinde dönemin Başbakanı Demirel tarafından Başbakanlık Müsteşarlığı’na getirildi. Özal, ekonomide kilit mevkileri denetimine aldı ve Türkiye’de neo-liberal karşı devrimin hazırlıklarını yaptı. Özal, darbe dönemindeki Bülent Ulusu Hükümeti’nde ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcılığı görevine getirildi. Kasım 1983 seçimleri ile tek başına iktidara gelen Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP), 24 Ocak kararları ile başlayan emek karşıtı/sermaye yanlısı neoliberal politikaları derinleştirdi.

⁸ Erinç Yeldan (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

⁹ General Pinochet 11 Eylül 1973’te sosyalist Salvador Allende hükümetini darbe ile devirerek kanlı bir askeri diktatörlük kurdu ve Şili’yi neoliberalizmin laboratuvarı yaptı.

24 Ocak kararlarının hemen ardından ücretler üzerinde baskı kurulmaya başlandı. Sendikaları ve toplu pazarlıkları cendereye alacak girişimler gündeme gelmeye başladı. 24 Ocak kararları topluma ciddi bir yük getirmişti. Ancak bu sermaye için yeterli değildi. Bir sonraki aşama sendikaların taleplerinin ve özellikle de ücretlerin baskı altına alınmasıydı. Bunun için toplu iş sözleşmelerini ve grevleri baskı altına almak gerekecekti.

Bu yönde atılan ilk adım Başbakanlık bünyesinde **Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu** adlı bir organın kurulmasıydı. Bu organ doğrudan Turgut Özal’a bağlı olarak kurulmuştu. Kurulun amacı toplu iş sözleşmelerini koordine etmek ve disiplin altına almaktı.

Kurul’un çalışmaları ile ilgili yayımlanan Başbakanlık genelgesinde şunlar vurgulanıyordu: ¹⁰

Bu kurul, öncelikle milli seviyedeki prensipleri oluşturmak üzere kamu sektörü ile özel sektör çerçevesinde genel esasları tesbit edecek ve toplu iş sözleşmelerini yürüten kamu kuruluşlarına ve diğer kuruluşlara bildirecektir. İşveren kesimi müzakereleri bu esaslara göre yürütecek ve devamlı olarak bu kuruluşla temas ve işbirliği içinde bulunacaktır. Kurulun bilgisi dışında toplu sözleşme imzalanmayacaktır.

Ardından 13 Haziran 1980 tarihli Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal imzasıyla yayınlanan “Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu’nun Tesbit Ettiği Esaslar” konulu genelgede ana ilkeler şöyle sıralanıyordu:

- Sözleşmelerde yönetime müdahale niteliğinde hükümler yer almayacak. Bir önceki sözleşmede böyle hükümler mevcutsa bunlara istisari bir şekil verilecektir.
- Daha önceki sözleşmelerde yer alan hükümler dışında ek mali yükümlülükler getirecek maddelere yer verilmeyecektir.
- Kıdem tazminatına esas süreler artırılmayıp aynen muhafaza edilecek, yeni işe alınan işçilerin kıdem tazminatı her yıl için 30 gün olacaktır
- Toplu iş sözleşmelerinin süresi 2 yıldan az olmayacaktır.
- Yıllık ücretli izin süresi uzatılmayacaktır.
- Haftalık çalışma saatleri daha aşağıya indirilmeyecektir. Bu genel prensipler hem özel hem de kamu sektörü için geçerli olacaktır.

Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu açıkça özgür toplu pazarlık düzeninin hükümet marifetiyle cendereye alınması hedefini güdüyordu. Aslında bu genelgeler 1961 Anayasası ile güvence altına alınan sendikalaşma ve toplu pazarlık hakkına açık bir müdahale anlamına geliyordu.

Bu “ilkeler” sendikaların 1960-1980 döneminde toplu iş sözleşmeleriyle elde ettikleri kazanımlardan hoşnutsuzluğun göstergesiydi. Hedef 24 Ocak politikalarına uygun olmayan ücret artışlarını engellemek ve ücretleri baskı altına almaktı. Bir diğer adım ise grev erteleme mekanizmasının yoğun biçimde kullanılması oldu. Grev erteleme rekoru 75 erteleme ile 6. Demirel Hükümeti dönemine (12 Kasım 1979-12 Eylül 1980) aittir. Bu dönemin 24 Ocak kararlarının ardından yoğun grevlerin gündeme geldiği bir dönem olduğunun altını çizmek

¹⁰ Sönmez (1984).

gerekir. Yaygınlaşan grevler 24 Ocak kararlarının “normal şartlar altında” uygulanmasını imkansızlaştırıyordu.

SERMAYE NE İSTEDİ?

24 Ocak kararlarının ardından toplu iş sözleşmelerine ve grevlere dönük basınç sermaye tarafından yeterli görülüyordu. Sermaye örgütleri emek karşıtı sert önlemler alınmasını talep ediyor, her fırsatta ücretlerin yüksekliğinden ve sendikalardan yakınıyordu. Sermaye örgütleri 12 Eylül öncesinde yüksek sesle işçilerin 1960 sonrası elde ettikleri kazanımların budanmasını talep ediyordu.

12 EYLÜL ÖNCESİ SERMAYENİN TALEBİ: SENDİKAL HAKLAR KISITLANSIN, ÜCRETLER BASTIRILSIN

İşçi haklarına ve sendikalara karşı kampanyada Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) başı çekiyordu. Nitekim TİSK Genel Başkanı ve tekstil işvereni Halit Narin, Mart 1980’de yapılan TİSK 13. Olağan Genel Kurulu’nda sendikaları şöyle suçluyordu:

Hak çizgisini aşan grevler artmıştır. Türkiye’de ideolojik sendikacılık anlayışı yaygınlaşmıştır ve sendikal hakları savunmayı unutan bu sendikalar ideolojilerinin mücadelesi için işverenleri hedef seçmişlerdir. Bugün çalışma hayatında karşılaştığımız sorunların başında check off sistemi gelmektedir... Check off sisteminin kaldırılması çalışma barışının ön şartı haline gelmiştir.

Sermaye örgütlerinin tamamı 12 Eylül öncesinde sendikal hakların budanmasını ve ücretlerin baskı altına alınmasını istiyordu.

TİSK’in çalışma yaşamı ile ilgili olarak yapılmasını istediği düzenlemeler ise 13. Genel Kurul’a sunulan Çalışma Raporu’nda şöyle sıralanıyordu:

- Ücret politikasındaki başıboş gidişe bir çözüm getirmenin zamanı gelmiş ve geçmek üzeredir.
- Kıdem tazminatı müessesesi bir an önce ciddiyetle ele alınarak hem yasal tavan hem de yasal fon bakımından dikkatli bir düzenlemeye tabi tutulmalıdır.
- Birçok sendikanın, gerekli idari denetimin bulunmamasının verdiği rahatlık içinde yasa dışı hadiselerde tahrikçilik yaptığı, defalarca yargı organları önünde kanıtlanmıştır. Sendikaların uluslararası kurallara uygun ve demokratik ilkelere aykırı olmayacak biçimde idari ve mali yönden periyodik ve ciddi bir dış denetime tabi tutulmasını zorunlu görmekteyiz.
- Üyelik aidatının bir tavanla sınırlandırılması fikrini benimsemekteyiz. Getirilecek bu tavanla, üyelerin sendikalarına ödeyecekleri aidatın miktarı ayda yasal asgari ücretin bir günlük tutarını aşmamalıdır. Üyelik aidatı ile dayanışma aidatının işverence kesilerek sendikaya verilebilmesi için işçinin yazılı muvafakatinin bulunması şartı aranmalıdır.
- Grev hakkı sınırsız bir hak olamaz. Eğer grevlerin verdiği zarar toplumu etkiliyorsa, bu zararın önlenmesi hak ve hukuk kurallarının bir icabı olmalıdır. Belli ve makul süreyi aşan

grevlerin amacını aşan grevler olduğu kabul edilmeli ve bu makul sürenin sonunda eğer grevler devam ediyorsa, bunun bir hakkın suiistimali olduğu görüşünden hareket edilerek durdurulması, hakkaniyete uygun düşecektir.

- İşçilerin aynı anda tek sendikaya üye olabilme esasları getirilmelidir.
- Sendika enflasyonunu önleyecek tedbirler alınmalı, işveren sendikalarının ödediği aidatın, gider olarak yazılabileceği açıkça kabul edilmelidir.
- Tek sözleşme sistemi benimsenmelidir.
- Kanunsuz grev ve diğer yasa dışı davranışların müeyyideleri arttırılmalıdır.
- Greve çıkan işçilerin ücretleri mensup oldukları sendikalarca ödenmelidir.
- Yetki ihtilafları tarafsız bir tutumla ve süratle çözümlenmelidir.

Sermayenin çatı örgütü Türkiye Odalar Birliği ise 1980 *İktisadi Raporu*'nda sendikal hakların budanmasını aşağıdaki taleplerle istiyordu.¹¹

- Aynı anda birden fazla sendikaya üye olma imkânının kaldırılması,
- Sendikaların idari ve mali denetime tabi olmaları,
- Grevdeki yasa dışı hareketlerin kanunda açıkça belirtilmesi,
- Check-off sisteminin terkedilmesi,
- Kıdem tazminatı müessesinin ıslah edilmesi ve bir fon kurulması.

Büyük sermayenin örgütü olan Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) ise 11 Eylül 1980'de yayımlanan *The Turkish Economy 1980* adlı raporunda ücret ve maaşlardaki artışların toplam talebin artmasına da yol açtığı iddiasında bulunuyor ve enflasyonun etkilerini en azda tutabilmek için gündemdeki toplu iş sözleşmelerde ücret artışlarının en alt düzeyde tutulması görüşünü savunuyordu.

Görüldüğü gibi sermaye örgütlerinin tamamı 12 Eylül öncesinde sendikal hakların budanmasını ve ücretlerin baskı altına alınmasını istiyordu. Sermaye örgütlerinin değişmesini istedikleri konular ise sendikaların ve işçilerin gücünü oluştuyordu.

DARBECİLER NE YAPTI?

12 Eylül 1980 askeri darbesi ile çalışma yaşamı ve işçi hakları konusunda sermaye örgütlerinin talepleri tek tek uygulanmaya başlandı ve kazanılmış işçi haklarına büyük darbe vuruldu. Darbenin hemen ardından sendikal faaliyetler durduruldu, grevler yasaklandı ve toplu iş sözleşmesi hakkı askıya alındı. Yeni Anayasa ve sendikal yasalarla yapılan düzenlemelerle 1960-1980 döneminde kazanılan sendikal haklar ile işçi hakları önemli ölçüde budandı. 1961 Anayasası'nın yerini alan 1982 Anayasası ile sendikal haklara kapsamlı sınırlamalar getirdi. Bu sınırlamalar 1983 yılında çıkarılan 2821 ve 2822 sayılı sendikal yasalarla pekiştirildi. 12 Eylül adeta bir sermaye rövanşı olarak işlev gördü.

¹¹ Sönmez (1984).

Darbenin hemen ardından sendikal faaliyetler durduruldu, grevler yasaklandı ve toplu pazarlık hakkı askıya alındı.

SENDİKAL FAALİYETLER DURDURULDU

12 Eylül 1980 askeri darbesi baştan itibaren işçi haklarını hedef aldı. Sendikal haklar ve işçi hakları daha ilk günlerden başlayarak darbeden nasibini aldı. 12 Eylül askeri darbesi ile sendikal haklar için oldukça sağlam bir zemin sağlamış olan 1961 Anayasası askıya alındı ve askeri darbeyi yapan 5 generalden oluşan Millî Güvenlik Konseyi (MGK) adlı cuntanın kararları Anayasa ve yasaların yerini aldı.

MGK adlı askeri cuntanın darbeden hemen sonra yayımladığı çeşitli bildiriler doğrudan sendikal haklar ile ilgilidir. Dahası darbenin başı ve MGK Başkanı General Kenan Evren tarafından yapılan ilk açıklamada “temiz Türk işçisini ideolojik görüşleri doğrultusunda kullanan bazı [sendika] ağaların bu faaliyetlerine asla izin verilmeyeceği” tehditkâr bir üslupla yer almıştır.¹² Darbenin ilk günü yayımlanan 7 numaralı bildiri ile siyasi parti faaliyetlerinin yasaklanmasının yanı sıra, DİSK ve Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ile bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri de durduruldu.

12 Eylül askeri darbesi doğrudan DİSK’i hedef aldı ve DİSK 11 yıl faaliyetten men edildi. DİSK yöneticileri uzun yıllar boyunca tutuklu kaldı ve idamla yargılandı.

15 Eylül 1980 tarih ve 8 numaralı MGK kararı ile DİSK, MİSK ve Hak-İş ile bağlı sendikaların hesapları bloke edildi. 21 Eylül 1980 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanan ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu’nda değişiklik yapan kanun ile sıkıyönetim komutanlıklarına grev, lokavt ve irade beyanı gibi sendikal faaliyetleri sürekli olarak durdurma ve izne bağlama yetkisi tanındı.

12 Eylül askeri darbesi doğrudan DİSK’i hedef aldı ve DİSK 11 yıl faaliyetten men edildi. DİSK yöneticileri uzun yıllar boyunca tutuklu kaldı ve idamla yargılandı. DİSK, açılan davanın 1991 yılında beraatla sonuçlanması ile birlikte 11 yıl sonra yeniden sendikal hayata dönebildi. Ancak bu 11 yıllık uzun kesinti DİSK ve üyeleri için geri dönüşü mümkün olmayan kayıplar yarattı.

Türk-İş’in faaliyetleri 12 Eylül darbesi sonrasında durdurulmadı. Dahası Türk-İş yönetimi darbeye açık destek verdi ancak sendikal faaliyetler 1984 yılına kadar ağır kısıtlamalara tabi olduğu için Türk-İş de bu dönemde fiilen etkinlik gösteremedi. Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide ise darbe hükümetinde (Ulus hükümeti) Sosyal Güvenlik Bakanı olarak yer aldı.

12 Eylül’de faaliyetleri durdurulan MİSK’e ise dava açılmadı. 12 Eylül sonrasında faaliyetleri durdurulmayan ancak mal varlığı dondurulan HAK-İŞ, kısa bir süre sonra Şubat 1981’de yeniden

¹² Resmî Gazete, Mükerrer, 12 Eylül 1980.

mal varlığına kavuştu ve çalışmalarına devam etti. Hak-İş de 12 Eylül'ü destekleyen açıklamalar yaptı (12 Eylül'de DİSK'e yönelik ağır baskılar ve dava ileride ayrıntılı olarak ele alınmaktadır).

Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide 12 Eylül darbe hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı olarak yer aldı.

GREVLER YASAKLANDI

Askeri cuntanın (MGK) 3 numaralı kararıyla tüm grev ve lokavtlar ikinci bir karara kadar kaldırıldı ve işçilerin 15 Eylül 1980 günü işe başlaması istendi. Darbe sırasında yaklaşık 54 bin işçi grevdeydi. Bu grevler metal, tekstil ve cam sektörlerinde yoğunlaşıyordu. Toplam 14 işkolunda 178 işyerinde grevler aylardır devam ediyordu. Yasaklanan grevlere katılan 54 bin işçinin 47 bini (yüzde 87'si) DİSK üyesiydi, yasaklanan 178 grevin ise 151'i DİSK üyesi sendikalar tarafından uygulanıyordu. Yasaklanan grevlere katılan işçilerin sadece 6,2 bini (yüzde 11,5'i) Türk-İş üyesiydi (Tablo 1). Böylece grev yasakları en büyük darbeyi DİSK'e vurmuş oluyordu. DİSK üyesi sendikalar 24 Ocak kararlarının yaratmış olduğu sonuçlara karşı uzun ve yoğun grevler uyguluyordu.

12 Eylül'de yasaklanan grevlere katılan 54 bin işçinin 47 bini (yüzde 87'si) DİSK üyesiydi.

Tablo 1: 12 Eylül'de Yasaklanan Grevlerin Konfederasyonlara Göre Dağılımı (1980)

Konfederasyon	Grev Uygulanan İşkolu Sayısı	Grevdeki İşyeri Sayısı	Grevdeki İşçi Sayısı
DİSK	11	151	46.849
TÜRK-İŞ	5	14	6.207
MİSK	3	3	127
Bağımsız ve diğer	6	10	605
Toplam	14	178	53.788

Kaynak: Mustafa Sönmez (1984), *Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları*, İstanbul: Belge Yayınları.

12 Eylül 1980 darbesi ile grevlerin yasaklanması ve ardından Yüksek Hakem Kurulu'nun (YHK) devreye girmesiyle birlikte 1984 yılına kadar sürecek bir grev yasağı dönemi başladı. 12 Eylül sonrasında ilk grev uygulaması 2 Ekim 1984 tarihinde yapılabildi. Böylece tam 12 Eylül'ün ardından tam 4 yıl boyunca grev uygulanamadı.

12 Eylül ile grevler yasaklandı ve tam 4 yıl boyunca greve gidilemedi.

Bu arada, grev ve lokavtların yasaklandığı işyerleri ile faaliyeti durdurulan sendika ve federasyonların taraf olduğu toplu iş sözleşmeleri müzakere safhasında olan işyerlerinde çalışan işçilerin mevcut ücret ve yan ödemelerine işverenler tarafından yüzde 70 oranında ve avans mahiyetinde ek ödeme yapılmasına karar verildi. Ancak 1980 öncesinde Türkiye'de hiper-

enflasyon yaşandığı ve 1980 yılında yıllık tüketici fiyatları enflasyonunun yüzde 107'den fazla olduğu¹³ dikkate alınacak olursa bu zammın işçilerin kayıplarını karşılamadığı görülebilir.

TOPLU PAZARLIK HAKKI ASKIYA ALINDI

12 Eylül askeri darbesi sendika ve grev hakları yanında bunların doğal bir sonucu olarak toplu pazarlık hakkını da hedef aldı. Toplu iş sözleşmesi hakkının askıya alınması işverenlerin en önemli taleplerinden biriydi. Nitekim Vehbi Koç darbeden hemen sonra “Üç senelik bir iş barışı yapmak mecburiyetindeyiz. Grevlerle çok şey kaybettik. Maliyetlerimiz çok yükseldi. Üretimi artırmak petrol kadar önemli. İşçi, işveren, devlet ortaya gelsin. Enflasyona göre ne kadar zam vermek lazımsa işçinin ücretine o kadar zam yapılsın” diyordu.¹⁴ Koç’un bu talebi askeri yönetim tarafından yerine getiriliyordu. Sendikal faaliyetlerinin durdurulması ve grevlerin yasaklanmasının ardından sıra toplu iş sözleşmesi hakkına müdahaleye gelmişti.

12 Eylül darbesinin işçi hakları ile ilgili kritik düzenlemelerinden biri 2364 sayılı ve 24 Aralık 1980 tarihli Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hâllerinde Yeniden Yürürlüğe Konması Hakkında Kanun’dur. Bu kanun ile toplu pazarlık ve grev hakları askıya alınmış ve sermaye için dikensiz gül bahçesi yaratılmış oldu. 2364 sayılı Kanun ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu’nun bu kanuna aykırı hükümlerinin uygulanmayacağı hükme bağlandı. Böylece 274 ve 275 sayılı yasalar ile kurulan sendikal haklar rejimi ortadan kalkmış oldu. 2364 sayılı Kanun ile YHK’ye sendikaların faaliyetlerinin durdurulduğu, grev ve lokavt yetkilerinin ertelendiği veya askıya alındığı hâl ve yerlerde, yürürlük süresi sona ermiş bulunan işkolu veya işyeri toplu iş sözleşmelerini gerekli gördüğü değişiklikleri yapmak suretiyle yeniden yürürlüğe koyma gibi olağanüstü yetkiler tanınıyordu. YHK’nin bu yetkisi 1984 yılına kadar devam etti.

Vehbi Koç:

“Üç senelik bir iş barışı yapmak mecburiyetindeyiz. Grevlerle çok şey kaybettik. Maliyetlerimiz çok yükseldi. Üretimi artırmak petrol kadar önemli. İşçi, işveren, devlet ortaya gelsin. Enflasyona göre ne kadar zam vermek lazımsa işçinin ücretine o kadar zam yapılsın.” (Aralık 1980)

Yüksek Hakem Kurulu Toplu İş Sözleşmeleri ile Kazanılan Hakları Budadı

Yüksek Hakem Kurulu, özgür toplu pazarlık düzeninin ortadan kaldırıldığı 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında başlayarak 1984’a kadar toplu iş sözleşmelerini bağıtlayan kurum olarak işçi haklarının budanmasında etkili oldu. Bu dönem tam anlamıyla bir zorunlu tahkim (grev

¹³ Petrol-İş (1987), ‘86 Petrol-İş Yıllığı, Hazırlayan: İlyas Köstekli, İstanbul.

¹⁴ Tercüman, 25 Aralık 1980, aktaran Sönmez (1984).

yasağı) dönemi oldu. YHK'ye sadece yeni toplu iş sözleşmelerini yapma yetkisi değil, yeniden yürürlüğe koyduğu toplu iş sözleşmelerini de yürürlük süresi içinde değiştirme yetkisi tanındı.

Yasa ile YHK'nin yapısı yeniden oluşturuldu. YHK önceden olduğu gibi yine 9 üyeden oluşuyordu. Ancak hükümetçe atanan veya görevlendirilen üye sayısı ikiden beşe yükseltildi. Böylece YHK, hükümetin kesin hakimiyeti altına girmiş oldu. YHK kararları kesindi ve kararlara itiraz edilemeyecekti. YHK, 1981-1983 yılları arasında 1,9 milyon işçiyi kapsayan 4 bin 859 sözleşmeyi yeniden yürürlüğe koydu (Tablo 2).

YHK'nin ilk üyeleri şunlardı:

- Başkan: Yargıtay'ın iş davalarına bakan dairesi başkanı (Naci Varlık)
- Bakanlar Kurulu'nca seçilen iki üye (Safa Reisoğlu, Rüştü Altay)
- Çalışma Bakanlığı Çalışma Genel Müdürü (Saadettin Özbezeyen)
- DPT Sosyal Planlama Dairesi Başkanı (Kazım Oskay)
- En çok üyeye sahip işçi konfederasyonunca seçilen iki üye (Türk-İş tarafından görevlendirilen Emin Kul, Mustafa Başoğlu)
- İşverenler adına seçilen iki üye (TİSK tarafından görevlendirilen Kubilay Atasayar ve kamu işverenlerini temsilen Bakanlar Kurulu'nca atanan Albay Necati Polat)

Böylece 9 kişilik kurulun 5 üyesi doğrudan hükümet tarafından saptanıyordu. TİSK temsilcisinin katılımı ile YHK'de hükümet ve işveren blokunun ağırlığı en az 6 üyeye yükseliyordu. Nitekim uygulamada YHK'nin işçi üyeler hariç 7 üyesinin birlikte hareket ettiği görüldü.

Tablo 2: YHK Tarafından Sonuçlandırılan Toplu Sözleşmeler (1981-1983)

	Toplu Sözleşme Sayısı	Kapsadığı İşçi Sayısı
1981-1983 Toplam	4.859	1.896.421
1981-1983 Yıllık Ortalama	1.620	632.140

Kaynak: ÇSGB, Çalışma Hayatı İstatistikleri (çeşitli yıllara ait istatistiklerden derlenmiştir).

YHK ilk toplantısının ardından bir dizi ilke kararı benimsedi ve bunları yenilediği toplu iş sözleşmelerinde uygulamaya başladı. Bu ilke kararlarının birçoğu daha önceki toplu iş sözleşmelerinde elde edilmiş hakları büyük ölçüde ortadan kaldırıyordu. Böylece YHK 1960-1980 döneminde toplu iş sözleşmeleri ile elde edilen işçi haklarını yenilediği toplu iş sözleşmelerinden tek tek ayıkladı. İşverenler YHK'den memnundu. Nitekim dönemin en etkin sermaye örgütlerinden Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) Başkanı Bahri Ersöz 1983 yılında YHK'yi şöyle değerlendiriyordu:

Yüksek Hakem Kurulu ülkenin demokrasiye geçiş döneminde son derece önemli bir görev ifa etmiştir ve etmektedir. Yenilediği toplu iş sözleşmelerinde ücret zamlarını ülkenin genel ekonomik şartlarını ve işyerlerinin ücret yapısını dikkate alarak tespit etmektedir.¹⁵

- **Yüksek Hakem Kurulu 12 Eylül'den 45 yıl sonra hâlâ iş başındadır.**

¹⁵ MESS (2000), *Gelenek ve Gelecek*, İstanbul: MESS Yayını.

KIDEM TAZMİNATI HAKKINA DARBE

12 Eylül darbesinin ilk uygulamalarından biri kıdem tazminatına tavan getirmek oldu Bugün halen devam eden bu uygulama ile kıdem tazminatı ciddi bir biçimde bastırıldı. Kıdem tazminatını sınırlandırılması ve kurulacak bir fona devredilmesi 12 Eylül öncesinde işverenlerin en önemli talebiydi.

Bilindiği gibi 1975 yılında 1927 sayılı Yasa ile kıdem tazminatında önemli değişiklikler yapıldı. 1927 sayılı Yasa ile üç yıllık hak etme süresi bir yıla indirildi ve 15 günlük kıdem tazminatı süresi ise 30 güne çıkarıldı. Aynı Yasa ile kıdem tazminatı miktarının asgari ücretin 7,5 katı ile sınırlandırılması hükmü getirildi. Ancak kıdem tazminatına tavan getiren hüküm 1979 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından biçim yönünden iptal edildi.¹⁶

Tavan uygulaması 12 Eylül askeri darbesinden sonra tekrar gündeme geldi. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin hemen ardından 17 Ekim 1980 tarihli ve 2320 sayılı yasa ile kıdem tazminatına yeniden tavan uygulaması getirildi ve kıdem tazminatı asgari ücretin 7,5 katı ile sınırlandı. Ayrıca bu hükme aykırı davrananlar için hapis ve para cezası getirildi. Bu durum İş Kanunu hükümleri için alışılmamış bir yaptırımdı. Ancak kıdem tazminatının asgari ücretin 7,5 katı ile sınırlandırılması da yeterli görülmedi. İşveren buna da itiraz etti. Bunun üzerine 11 Aralık 1982 tarih ve 2762 sayılı Kanun ile kıdem tazminatı tavanının asgari ücretle bağı koparıldı ve kıdem tazminatı tavanı en yüksek devlet memurunun bir hizmet yılı için alacağı azami emeklilik ikramiyesi ile sınırlandırıldı. Böylece toplu iş sözleşmeleri yoluyla sendikaların kıdem tazminatı tutarını artırmalarının önüne geçilmiş oldu.

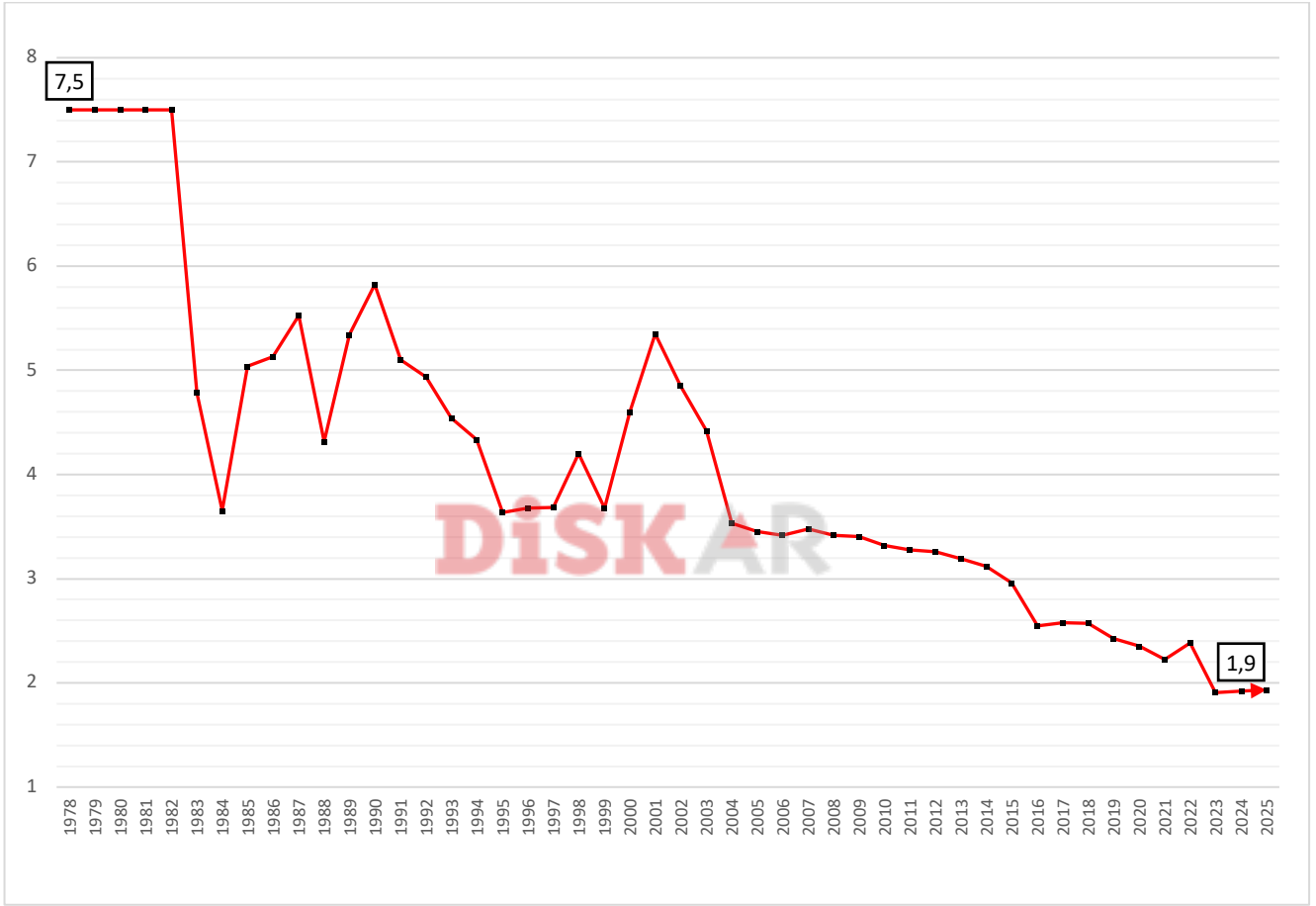
Kıdem tazminatının asgari ücretle bağının koparılması ciddi bir biçimde bastırılması anlamına gelmektedir. 2025 yılı itibarıyla kıdem tazminatı tavanı yıllık ortalama 50.287,6 TL'dir. Buna karşılık brüt asgari ücretin 26.005,50 TL olduğu düşünülecek olursa, asgari ücretin 7,5 katı 195.041,25 TL demektir. Kıdem tazminatında 7,5 asgari ücret tutarında sınır devam etseydi günümüzde kıdem tazminatları 200 bin TL civarında olabilecekti. Bu durum ücretlerdeki erimeyi göstermesi açısından da çarpıcıdır. 1970'lerde ve 80'lerin başında 7,5 asgari ücret tutarında kıdem tazminatı makul bir tutardı.

Kıdem Tazminatı Eridi

1978'de asgari ücretin 7,5 katı olan kıdem tazminatı tavanı, 1982'de asgari ücret ile bağının koparılmasının ardından hızla düşmeye başladı. 2025 itibarıyla kıdem tazminatı tavanı asgari ücretin 1,9 katına geriledi. AKP'nin iktidara geldiği 2003 yılında ise kıdem tazminatı asgari ücretin 4,4 katıydı.

- **Bir 12 Eylül uygulaması olan kıdem tazminatı tavanı 45 yıl sonra hâlâ yürürlükte.**

¹⁶ 23 Ocak 1979 tarih ve 1979/6 sayılı Anayasa Mahkemesi kararı.

Grafik 1: Kıdem Tazminatı Brüt Asgari Ücretin Kaç Katı? (1978-2025)

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ÇSGB) kıdem tazminatı ve asgari ücret verileri. Yıllık ortalama kıdem tazminatı tavan miktarı ve yıllık ortalama asgari ücret DİSK-AR tarafından hesaplanmıştır.

1978’de asgari ücretin 7,5 katı olan kıdem tazminatı tavanı, asgari ücret ile bağının koparılmasının ardından hızla düşmeye başladı. 2025 itibarıyla kıdem tazminatı tavanı asgari ücretin 1,9 katına geriledi. AKP’nin iktidara geldiği 2003 yılında ise kıdem tazminatı asgari ücretin 4,4 katıydı (Grafik 1). Böylece 12 Eylül darbesinin ardından kıdem tazminatında başlayan erime AKP döneminde hızlanmış oldu. Bu aynı zamanda ortalama ücret düzeyinin asgari ücrete yaklaşması anlamına da geliyor.

1970’lerde emekli olan bir işçinin kıdem tazminatı ile İstanbul’da bir ev almasının mümkün olduğu biliniyor. Oysa günümüzde 25 yıl kıdemi olan bir işçi kıdem tazminatını tavan miktarından alsa dahi -ki bu işçilerin ezici çoğunluğu için mümkün değildir- İstanbul’da ev sahibi olması imkansızdır.

İKRAMİYELERE DARBE

12 Eylül’ün işçi haklarına ve toplu iş sözleşmesi hakkına bir diğer saldırısı ikramiyelere getirilen sınırlamadır. Bilindiği gibi 12 Eylül öncesinde sendikalar imzaladıkları toplu iş sözleşmeleri ile ikramiye sayısını kamu ve özel sektöre ait işyerlerinin bir kısmında 8’e kadar yükseltmişlerdi. Böylece çıplak ücretin üçte ikisi oranında ikramiye alınabiliyor ve bu durum giydirilmiş ücretleri

oldukça yükseltiyordu. 12 Eylül darbesinin ilk işlerinden biri ikramiyelere tavan sınırlaması getirmek oldu. 12 Eylül darbesi sonrasında ikramiye sayısı 4 ile sınırlandırıldı.

12 Eylül öncesinde toplu iş sözleşmeleri ile 8'e kadar yükselen ikramiye sayısı darbe ile birlikte 4 ikramiyeyle sınırlandırıldı.

6772 sayılı 6772 Devlet ve Ona Bağlı Müesseselerde Çalışan İşçilere İlâve Tediye Yapılması ve 6452 Sayılı Kanun'la 6212 Sayılı Kanun'un 2.Maddesinin Kaldırılması Hakkında Kanun'da 17 Nisan 1981 tarihinde 2448 sayılı Kanun'la yapılan değişiklik ile işçilerin toplu iş sözleşmeleri yoluyla *en çok dört* ikramiye alması hükme bağlandı. İlave tediye hakkındaki Kanun kamu işçilerine ilişkin olmasına rağmen 1981 yılında kanuna eklenen madde ile (Ek Madde 1) "6772 sayılı kanun kapsamı dışında kalan işyerlerinde çalışan işçilere toplu iş sözleşmeleri ile en çok dört, münhasıran yer altında çalışan işçilere *en çok beş ikramiye ödenebilir*" hükmü getirildi. Böylece ikramiye sınırlaması kamu ve özel bütün toplu iş sözleşmeleri için geçerli hale geldi. Bu değişiklik 12 Eylül 1980 öncesinde olduğu gibi sendikaların toplu iş sözleşmesi ile ikramiye sayısını artırmasının önüne geçilmiş oldu.

- *Bir 12 Eylül uygulaması olan ikramiyelerin 4 ile sınırlandırılması 45 yıl sonra hâlâ yürürlüktedir.*

24 OCAK 12 EYLÜL İLE DEVAM ETTİ

12 Eylül darbesinin hemen ardından darbecilerin 24 Ocak kararlarını sürdürme kararlılığı netleşti. 12 Eylül sonrasında Turgut Özal bu kez daha güçlü bir biçimde yine sahnede idi. Darbe sonrasında ilk hükümetinin yapısı ve programı 24 Ocak kararlarının süreceğini ortaya koydu.

Askeri cunta (MGK), hükümeti kurma görevini 20 Eylül 1980'de, Ağustos 1980'de Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan emekliye ayrılan Oramiral Bülent Ulusu'ya verdi. 21 Eylül'de açıklanan Bakanlar Kurulu'nda 24 Ocak kararlarının mimarı ve MESS eski Başkanı Turgut Özal Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı olarak yer aldı. Böylece 12 Eylül darbecilerinin 24 Ocak programına bağlı kalacağı ortaya çıkmıştı.

21 Eylül'de açıklanan Bakanlar Kurulu'nda darbe hükümeti 24 Ocak kararlarının mimarı ve MESS Başkanı Turgut Özal, Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı olarak yer aldı.

24 Ocak kararlarına **Başbakanlık Müsteşarı** ve **DPT Müsteşar Vekili** olarak imzasını atan MESS eski Başkanı Özal, şimdi daha etkin bir yetki ve sorumlulukla işbaşında olacak, bir dönem önce yapamadıklarını şimdi daha elverişli bir ortamda yapabilme olanağını bulacaktı. Özal, söz konusu

konjonktürdeki konumunu da iyi değerlendirerek **Maliye Bakanlığı**'nı da markajı altına almayı sağlayacak ve bu makama da yakın çevresinden **Kaya Erdem**'i oturtacaktı.¹⁷

Yeni hükümetin 24 Ocak kararları konusundaki yaklaşımı Başbakan Ulusu tarafından 24 Eylül'de **DPT**'nin 20. kuruluş yıldönümü dolayısıyla yaptığı bir konuşmada belirginlik kazanacaktı. Ulusu şöyle konuşuyordu; *“ekonomik istikrar tedbirlerini ciddiyet ve kararlılıkla uygulamaya devam edeceğiz. Programın şimdiye kadar uygulanmayan tamamlayıcı düzenlemeleri de kısa sürede yürürlüğe konacaktır.”* Aynı toplantıda konuşan Turgut Özal ise, *“12 Eylül Harekatı'ndan sonra ekonomik istikrar programının uygulanmasına aynen devam edileceğinin ifade edilmesi ve bizzat bu harekâtın getirdiği güven ortamı ve iş barışı sayesinde, üretim ve ihracatta önümüzdeki aylarda ciddi artışlar görülecektir”* diyordu. 28 Eylül 1980 günü açıklanan hükümet programında ise yapılacak değişiklikler sıralanıyordu. Bunlardan işçileri doğrudan ilgilendiren program maddeleri şöyleydi:¹⁸

- Çalışma barışını bir an önce ve devamlı olarak kurabilmek maksadıyla Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, Sendikalar Kanunu ve İş Kanunu süratle gözden geçirilerek gerekli değişiklikler yapılacaktır.
- Dernekler Kanunu tadil edilecek, toplantı ve gösteri yürüyüşleri mevzuatındaki boşluklar doldurulacaktır.
- Bankalar ve özel işyerlerinin korunması için özel güvenlik teşkilatı kurulması sağlanacaktır.
- Olağanüstü Hal (OHAL) Kanunu en kısa zamanda hazırlanacaktır.

Özel güvenlik uygulaması 12 Eylül ile başladı.

Böylece 24 Ocak ve 12 Eylül'ün birbirinin tamamlayıcısı olduğu net bir biçimde ortaya çıkacaktı. Gerek doğrudan askeri diktatörlük dönemi ve gerekse 12 Eylül'ün bütün gücüyle devam ettiği ANAP döneminde 24 Ocak kararları derinleştirilerek uygulanacak ve neo-liberal karşı devrim kökleşecekti.

TİSK'in toplu iş sözleşmesi alanında kabul ettiği ilkeler önce Kamu Toplu İş Sözleşmesi Koordinasyon Kurulu, ardından Yüksek Hakem Kurulu ve ardından da ANAP Hükümeti döneminde hükümetin de ilkeleri haline geldi.

TİSK'in toplu iş sözleşmesi alanında kabul ettiği ilkeler önce **Kamu Toplu İş Sözleşmesi Koordinasyon Kurulu**, ardından Yüksek Hakem Kurulu ve ardından da ANAP Hükümeti döneminde, hükümetin de ilkeleri haline geldi ve kamu kesimi toplu iş sözleşmelerinde işçi sendikalarının karşısına bu ilkelerle çıkıldı. Bu ilkeler **TİSK**, **Kamu Koordinasyon Kurulu** ve **Yüksek Hakem Kurulu** tarafından ortaklaşa uygulandı. Bu ilkeler, toplu iş sözleşmelerinde

¹⁷ Sönmez (1984).

¹⁸ Sönmez (1984).

sendikacı ve temsilcilere kanunun tanıdığı haklar dışında hak verilmemesi, kıdem tazminatları ile ilgili sürelerin artırılmaması, sosyal yardımlarda yeni kalemler kabul edilmemesi, yönetime müdahale anlamına gelebilecek düzenlemelere yer verilmemesi ve haftalık çalışma süresinin kanundaki sürenin altına düşürülmemesi gibi konuları içermektedir.¹⁹

12 Eylül'den kısa bir süre sonra 24 Ocak ve 12 Eylül'ün birbirinin tamamlayıcısı olduğu net bir biçimde ortaya çıktı.

12 EYLÜL (1982) ANAYASASI: SENDİKAL HAKLARA SERMAYE TAARRUZU

1982 Anayasası 12 Eylül'ün en kalıcı sonucudur. Doğrudan darbecilerin denetiminde yapılan Anayasa 1961 Anayasası'nın özgürlükçü ve sosyal hakları esas alan yaklaşımının tersine otoriter ve baskıcı bir siyasal rejim inşa etti; sendikal ve sosyal hakları budadı.

1982 Anayasası ve sendikal yasalar hazırlanırken sermaye örgütlerinin görüşleri esas alındı. TİSK, gerek 1982 Anayasası'nın gerekse 2821 ve 2822 sayılı yasaların hazırlanmasında da son derece etkili oldu. TİSK'in 13. ve 14. genel kurullarına sunulan çalışma raporlarında yer alan isteklerin pek çoğu 1982 Anayasası'nda yer aldı. Anayasa'nın özellikle çalışma yaşamına ve sosyo-ekonomik haklara ilişkin hükümleri sermaye örgütlerinin talepleri doğrultusunda hazırlandı. 1982 Anayasası sosyal ve sendikal hükümleri itibarıyla adeta bir işveren ve TİSK anayasasıdır.

TİSK, 1982 Anayasası'nın hazırlık sürecinde Danışma Meclisi'ne sunduğu raporda, sosyal sorunların yeni bir yaklaşımla ele alınmasını istemiş ve şu görüşleri öne sürmüştü:

Geçmişte işveren-işçi ilişkilerine yaklaşımda daima işçilerin himayeye muhtaç olduğu görüşünün hâkim olduğu bilinen bir gerçektir. Artık günümüzde işçinin ezildiği, istismar edildiği iddialarının geçersizliği ortadadır. Üç milyona yakın işsiz varlığı düşünülürse ülkemizde çalışan işçilerin mutlu bir azınlık teşkil ettiği söylenebilir... Bu sebeple sosyal sorunlara yaklaşırken işçi lehine yorum kriteri terk edilmeli ve ülke yararı gözetilmelidir.

TİSK Anayasası

1982 Anayasası sosyal ve sendikal hükümleri itibarıyla adeta bir işveren ve TİSK anayasasıdır. TİSK, gerek 1982 Anayasası'nın gerekse 2821 ve 2822 sayılı yasaların hazırlanmasında son derece etkili oldu. TİSK'in 13. ve 14. genel kurullarına sunulan çalışma raporlarında yer alan isteklerin pek çoğu 1982 Anayasası'nda yer aldı.

¹⁹ Petrol-İş (1985), *Petrol-İş 84 Yıllık*, Hazırlayan: İlyas Köstekli, İstanbul, s. 152.

İşçileri “mutlu azınlık” gören bu görüşler doğrultusunda 1961 Anayasası’nın temel felsefesi terk edilmiş ve bunun yerine yasakçı, sosyal devlet yaklaşımından uzak ve toplumu değil sermayeyi ve devleti korumayı amaçlayan bir yaklaşım benimsendi.

TİSK’İN TALEPLERİ ANAYASA OLDU!

1982 Anayasası’nın ekonomik ve sosyal haklar ve ödevler bölümü hem Danışma Meclisi’nde hazırlanan tasarı aşamasında hem de son şeklinde neredeyse tümüyle sermayenin taleplerini yansıtıyordu. Bu talepler TİSK’in 14. Genel Kurul Çalışma Raporu’nda açıkça yer almıştı. Bu raporda yer alan görüşler özetle şöyleydi:²⁰

- TİSK talebi: *Lokavt Anayasa’da kurumlaştırılmalıdır.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Grev ve lokavt yasakları genişletilmelidir.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Hak ihtilaflarında grev yapma olanağı kaldırılmalıdır.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Grev ve lokavt kararlarının belirli bir süre içinde uygulanması zorunlu olmalı, bu süre geçtikten sonra bu hak kullanılmamalıdır. Grevin başlama tarihi işverene önceden bildirilmelidir.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Uzlaştırma sistemi kaldırılmalı, bunun yerine arabuluculuk müessesesi geliştirilerek, ihtilafın sonuna kadar görev yapması sağlanmalıdır.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Her işyerinde tek bir toplu iş sözleşmesi yapılması esası getirilmelidir.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Birden fazla sendikaya üyelik yasaklanmalıdır.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Sendika üyelik aidatlarının ücret bordrolarından kesilerek sendika hesabına yatırılması usulü (check-off sistemi) kaldırılmalı ve toplu iş sözleşmeleri ile kabulü de yasaklanmalıdır.*
 - **Sonuç: TİSK’in önerisi kabul edilmedi.**
- TİSK talebi: *Sendikaların siyasi partileri desteklemeleri veya onlara karşı tutum içine girmeleri önlenmelidir.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Sendikalarla derneklerin birbirlerine mali yardımda bulunmaları önlenmelidir.*
 - Sonuç: TİSK’in dediği oldu.
- TİSK talebi: *Sendikaların idari ve mali dış denetimi her yıl sağlanmalıdır.*

²⁰ TİSK (1982), XIV. Olağan Genel Kurul Çalışma Raporu, Nisan 1982, Ankara: TİSK Yayını.

- Sonuç: TİSK'in dediği oldu.

Bu talepler aşağıda görüleceği gibi gerek Anayasa ve gerekse 2821 ve 2822 sayılı sendikal yasalar ile mevzuata girdi ve pek çoğu aradan geçen 45 yıla rağmen yürürlüktedir.

SENDİKALAŞMA HAKKINA YÖNELİK ENGELLER

1982 Anayasası ile 1961 Anayasası'nın tam tersi bir biçimde sendika kurma, sendikal faaliyet, toplu iş sözleşmesi ve grev hakları konusunda ciddi kısıtlamalar getirildi. 1982 Anayasası sendikal hakları dört ayrı madde ile (51, 52, 53 ve 54. maddeler) ayrıntılı bir biçimde düzenliyordu. Örneğin sendikal haklar ayrıntılı ve sınırlayıcı biçimde düzenlendiği gibi, dernek, vakıf ve sendika gibi kuruluşlara yalnız siyaset yasağı getirilmekle kalınmamış, bunların birbirleriyle ilişkilerini ve işbirliğini kısıtlayıcı hükümlere de yer vermiştir.

- **1982 Anayasası'nın sendikal hakları kısıtlayan hükümlerinin çoğu 45 yıldır yürürlüktedir.**

Bu ayrıntılı düzenlemeler sendikal hakları kısıtlayan ve kullanılmaz hâle getiren hükümler içermekteydi. Pek çoğu yasa konusu olabilecek bu ayrıntılı düzenlemelere Anayasa'da yer verilmesi, sendikal hükümlerin değiştirilmesini zorlaştırma düşüncesine dayanmaktadır.

Sendika Kurmak Zorlaştırıldı

Anayasa'nın 51. maddesi sendikalaşma hakkını sadece işçilere ve işverenlere tanıyor, memurların sendika hakkı konusunda ise bir hükme yer vermiyordu. Oysa 1961 Anayasası'nın ilk halinde sendika hakkının öznesi "çalışanlar ve işverenler" şeklinde idi. Böylece memurlar da sendika kurma hakkına sahipti. Ancak 1971'de yapılan Anayasa değişikliği ile memurların sendikalaşma hakkı ortadan kaldırılmıştı. 12 Eylül darbesi sonucu yapılan Anayasa ile memurlara sendika hakkı tanınmadı. Anayasa'nın 51. maddesinde yer alan "işçiler" ifadesi ancak 2001 yılında "çalışanlar" şeklinde değiştirildi ve memurların sendika kurma hakkı uzun bir aradan sonra Anayasa'ya girmiş oldu.

1982 Anayasası'nın 51. maddesinde ayrıca işçi sendikaları ve üst kuruluşlarına yönetici olabilmek için en az 10 yıl fiilen çalışma koşuluna ve birden fazla sendikaya üye olma yasağına da yer verildi. 10 yıl fiili işçilik koşulu 2007 yılında yapılan değişiklikler ile Anayasa'dan çıkarıldı.

Sendikalara Siyaset Yasaklandı

Anayasa'nın "sendikal faaliyet" başlıklı 52. maddesi ile sendikal faaliyetlere ciddi sınırlamalar ve özellikle kapsamlı bir siyaset yasağı getirildi. Madde ile "*sendikalar siyasi amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerden destek görmezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler*" hükmü getirildi. Madde ayrıca sendikaların gelirlerinin kamu bankalarında saklamaları ile idari ve mali denetim yapılması hükümlerini de içeriyordu. Anayasa'nın 52. maddesi büyük tepkiler sonucu 1995 yılında 4121 sayılı Yasa'yla yürürlükten kaldırıldı.

Ancak Anayasa'nın 82. maddesi ile sendika yöneticiliği milletvekilliği ile bağdaşmayan işler arasına alındı ve böylece sendika yöneticilerinin aynı zamanda milletvekili olmasının önü kapatıldı. Oysa 1961 Anayasası döneminde sendikacılar aynı anda milletvekili olabiliyordu.

- **1982 Anayasası'nın milletvekilliğiyle sendika yöneticiliğini bağdaştırmayan hükmü aradan geçen 45 yıla rağmen yürürlüktedir.**

İşverenlere de Toplu Sözleşme Hakkı Tanındı!

Anayasa'nın 53. maddesi ile toplu iş sözleşmesi hakkı düzenlendi. 1961 Anayasası "işçiler, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadî ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler" hükmünü içermekteydi. Madde açıkça toplu sözleşme ve grev hakkını çıkarlarını korumak için işçilere tanımış ve işçilere özgülemişti.

1982 Anayasası ise bu yaklaşımı terk ederek, toplu iş sözleşmesi hakkını işçi ve işverenlere çift taraflı ve eşit bir hak olarak tanımıştır. İşverenlere toplu iş sözleşmesi hakkının tanınması saçmadır. Toplu iş sözleşmesi doğası gereği işçiyi korumaya yöneliktir. 1982 Anayasası'nın 53. maddesi "İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler" hükmünü içeriyordu.

- **1982 Anayasası'nın işverenlere de sağladığı toplu iş sözleşmesi hakkı (!) aradan geçen 45 yıla rağmen yürürlüktedir.**

1982 Anayasası memurlara sendika hakkı tanımadığı için doğal olarak memurlar için toplu pazarlık hakkı da söz konusu değildi. Memurlara sınırlı toplu sözleşme hakkı 2010 Anayasa değişikliği ile tanındı. Ancak grev yasağı nedeniyle bu hak etkin bir şekilde kullanılamıyor.

Lokavta Anayasal Statü-Greve Anayasal Engelleme

1982 Anayasası'nın sendikal haklar konusunda en katı maddesi, grev hakkına ilişkin 54. maddedir. 54. maddenin başlığı "grev hakkı ve lokavt" şeklindedir. Bilindiği gibi 1961 Anayasası'nda grev hakkına yer verilmiş ancak lokavta yer verilmemişti. Böylece lokavta anayasal bir statü tanınmamıştı. 1982 Anayasası'nda ise işverenlerin talepleri doğrultusunda lokavta yer verildi. Bu değişiklik 1982 Anayasası'nın sermaye yanlısı temel yaklaşımı açısından önemli bir gösterge niteliğindedir. Lokavt Anayasa'ya eklenerek yasama organının lokavtı yasaklaması önlenmiştir.

- **1982 Anayasası'nın lokavta yer veren hükmü 45 yıldır yürürlüktedir.**

1982 Anayasası, 1961 Anayasası'ndan farklı olarak lokavta yer vermiştir.

54. madde ile grev hakkını sadece işçilere tanıdı, memurların tümü grev hakkının dışında bırakıldı. Anayasa'nın 54. maddesinde ayrıca grev hakkı kullanımı açısından ayrıntılı yasaklara ve sınırlamalara yer verildi.

- *1982 Anayasası'nın memurları grev hakkından yoksun bırakan hükmü 45 yıldır yürürlüktedir.*

Anayasa grev hakkını sadece toplu iş sözleşmeleri müzakerelerinde uyuşmazlık çıkması durumunda (menfaat uyuşmazlığı) menfaat grevi ile sınırlandırmaktadır. Anayasa'da toplu iş sözleşmesinin ve mevzuatın işveren tarafından ihlal edilmesi durumunda greve (hak grevi) olanak tanımadı. Böylece 1982 Anayasası ile hak grevi engellenmiş oldu. Oysa 1961 Anayasası'nda böyle bir sınırlama yoktu.

- *1982 Anayasası'nın grev hakkını sınırlayan ve hak grevine olanak tanımayan hükümleri 45 yıldır yürürlüktedir.*

Anayasa'da bu sınırlamalarla yetinilmemiş ayrıca siyasal amaçlı grev, dayanışma grevi, genel grev, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verimi düşürme ve diğer direnişleri de yasaklanmıştır. 2010 Anayasa değişikliği ile bu yasaklar Anayasanın lafzından çıkarılmış olmakla birlikte, 54. maddenin ilk fıkrasına göre toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde çıkacak uyuşmazlıklar dışında (menfaat grevi) diğer grev türlerine yer verilmemesi nedeniyle menfaat grevi dışındaki grev türleri hâlen anayasal güvenceden yoksundur.

1982 Anayasası'nın 54. maddesi ile ayrıca grev yasakları ve ertelemeleri anayasal kural haline getirildi. Maddede ayrıca Yüksek Hakem Kurulu'na da Anayasal statü tanındı. Grev yasaklama ve erteleme durumunda son karar Yüksek Hakem Kurulu'na bırakıldı. Bu hükümler 1961 Anayasası'nda yoktu.

- *1982 Anayasası'nın grev erteleme ve yasaklama ile Yüksek Hakem Kurulu'na ilişkin hükümleri 45 yıldır yürürlüktedir.*

12 Eylül Anayasası sermayenin talepleri doğrultusunda hazırlandı. 12 Eylül ile getirilen sendikal yasaklama ve sınırlamaların çoğu aradan geçen 45 yıla rağmen hâlâ yürürlüktedir. Bir diğer ifadeyle 12 Eylül darbesi ile kurulan otoriter emek rejiminin anayasal temelleri dimdik ayaktadır. Sonuç olarak, sermaye 12 Eylül Anayasası ile taleplerinin çok önemli bir bölümü hayata geçirmiştir.

12 EYLÜL'ÜN SENDİKAL YASALARI: 2821 VE 2822

Anayasa ile getirilen sendikal ve sosyal haklara ilişkin kısıtlamalar kısa bir süre sonra çıkarılan sendikal yasalar ile pekiştirildi. 1982 Anayasası'nın ardından, toplu çalışma ilişkilerini düzenleyen 5 Mayıs 1983 tarihli ve **2821 sayılı Sendikalar Yasası** ile **2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası** kabul edildi. Bu yasaların kabulü ile 274 ve 275 sayılı yasalar yürürlükten kaldırıldı.

2821 ve 2822 sayılı yasalar Danışma Meclisi'ne gönderilmeden doğrudan askeri cunta (MGK) tarafından yasalaştırıldı. MGK'de bu yasalar ile ilgili yapılan tartışmalar, 2821 ve 2822 sayılı

yasaların, 274 ve 275 sayılı yasaların uygulandığı döneme açık bir tepki olarak düzenlendiğini ortaya koymaktadır.²¹

Halit Narin (TİSK Başkanı):

“20 yıldır biz ağladık, onlar güldü.”

TİSK Genel Başkanı Halit Narin yeni sendikalar yasa tasarısı hakkındaki görüşlerini işçi sendikalarını kastederek böyle açıklıyordu (MESS, 2000).

1980 sonrası sendikal haklara ilişkin düzenlemelerde en çok dikkati çeken nokta sendikaların faaliyetlerine getirilen kapsamlı sınırlamalardır. İşçi kesiminin tersine yeni sendikalar yasa tasarıları işveren örgütlerini memnun etti. Tasarılar kamuoyuna açıklanmadan bir gün önce, 9 Şubat 1983 günü TİSK Genel Başkanı Halit Narin yeni sendikal yasa tasarıları hakkındaki görüşlerini işçi sendikalarını kastederek şöyle açıklıyordu: “20 yıldır biz ağladık, onlar güldü.”²²

Sendika Kuruluşu ve Sendikal Faaliyet Zorlaştırıldı

2821 sayılı Sendikalar Kanunu, 274 sayılı Kanun’a tepki olarak hazırlanmış olup sendikal hakları kısıtlayıcı ve daraltıcı bir felsefeye sahipti. 2821 sayılı Yasa, sendikaların kuruluşlarında serbestlik ilkesini benimsemiş olmakla birlikte, sendika kuruluşunu, sendika üyeliğini ve sendikal faaliyeti zorlaştırıcı hükümlere içeriyordu. Yasa sendika ve konfederasyon dışında işçi kuruluşu (federasyon, işyeri ve meslek sendikası ve sendika birliği) kurulmasını engelliyordu.

- **Sendika türüne ilişkin sınırlamalar 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu ile devam ettirildi. 45 yıldır bu yasak sürüyor.**

2821 sayılı Yasa ile din ibadet işlerinde çalışanlara, öğrencilere, özel öğretim kurumlarında öğretmenlik yapanlara ve özel güvenlik görevlilerine sendika üyeliği yasaklandı. Ancak zaman içinde yapılan değişikliklerle, Sendikalar Kanunu’na göre işçi olan herkesin sendika üyesi olmasına olanak tanındı.

2821 sayılı Yasa, işkolu sendikacılığını benimsiyor ve işyeri ve meslek sendikacılığını yasaklıyordu. Yasa’ya göre “İşçi sendikaları, işkolu esasına göre bir işkolunda ve Türkiye çapında faaliyette bulunmak amacı ile bu işkolundaki işyerlerinde çalışan işçiler tarafından kurulur.”

- **2012 yılında çıkarılan 6356 sayılı Yasa ile işkolu esası korunmaya devam edildi. 45 yıldır işkolu sendikası dışında sendika kurulmasına izin verilmiyor.**

2821 sayılı Yasa, 274’ten farklı olarak tek sendikaya üyelik koşulunu getirdi. 6356 sayılı Yasa ile de aynı anda aynı işkolunda birden çok sendikaya üyeliğe olanak tanınmadı.

²¹ Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bakınız: Murat Özveri (2012), *Türkiye’de Toplu İş Sözleşmesi Yetki Sistemi ve Sendikalaştırma (1963-2009)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

²² MESS (2000).

- **Aynı anda ve aynı işkolunda birden çok sendikaya üyelik yasağı halen yürürlüktedir.**

2821 sayılı Yasa'nın en çok eleştirilen hükümlerinden biri sendikaya üyelik ve ayrılmayı noter koşuluna bağlamış olmasıydı. Bu hüküm 2012 yılına kadar uygulandı. Bu hüküm sendikal örgütlenmeyi zorlaştırıcı ve maliyetini artırıcı bir düzenlemeydi.

12 Eylül ile sendika üyeliğine noter şartı getirildi.

2821 sayılı Yasa ile sendika aidatlarına bir günlük brüt ücret tutarı sınırı getirildi ve aidat dışında başka bir kesinti yapılamayacağı hükmüne bağlandı.

2821'in bir diğer sınırlayıcı hükmü, Anayasa'ya paralel olarak işçi sendikalarının merkez organlarına seçilebilmek en az 10 yıl fiilen çalışmış olmak koşuluydu. Bu hüküm uzun yıllar sonra 2007 yılında kanundan çıkarıldı.

Sendika yöneticiliği için en az 10 yıl fiili çalışmış olma şartı getirildi.

2821 sayılı yasa, Anayasa'nın 52. maddesine paralel olarak kapsamlı siyasi yasaklar getiriyordu. Sendika ve konfederasyonların hiçbir biçimde siyasi faaliyette bulunamayacağı, dernekler ve meslek kuruluşları ile ortak hareket edemeyeceği hükmüne bağlanıyordu. Bu hükümler yıllar sonra gevşetildi.

Toplu Pazarlık ve Grev Haklarına Kapsamlı Engeller

2822 sayılı **Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu (TİSGLK)** toplu pazarlık ve grev hakkının kullanımı konusunda ciddi sınırlamalara yer verdi. Toplu iş sözleşmesi yetkisi için zorunlu olan ikili baraj ve greve ilişkin sınırlayıcı düzenlemeler TİSGLK'ye damgasını vurdu.

Yasa ile iki tür toplu iş sözleşmesi öngörmüştü: **İşyeri ve işletme toplu iş sözleşmesi**. Kanuna göre, bir toplu iş sözleşmesi aynı işkolunda bir veya birden çok işyerini kapsayabilir. Ayrıca fiilen birden çok işyerini ve işletmeyi kapsayan "grup toplu iş sözleşmesi" yapılması mümkündü. Ancak Yasa, işkolu ve ulusal ölçekli toplu iş sözleşmelerinin önünü kapatmıştı.

- **2822 sayılı Yasa'nın toplu iş sözleşmeleriyle ilgili sınırlamaları 6356 sayılı Yasa ile de korunmuştur ve halen yürürlüktedir.**

2822 sayılı Yasa toplu iş sözleşmesi yapma ehliyetini, yapılacak sözleşmenin kapsamına girecek işyeri veya işyerlerinin içinde bulunduğu işkolunda kurulu işçi sendikalarına vermiştir. Diğer bir ifadeyle konfederasyonların toplu iş sözleşmesi ehliyeti yoktur.

- **2822 sayılı Yasa'nın bu düzenlemeleri 6356 ile de korunmuştur ve halen yürürlüktedir.**

2822 sayılı Yasa toplu iş sözleşmesi yetkisi için oldukça ağır sınırlamalar getiriyordu. Yasa'ya göre yetki için iki koşul gerekiyordu: 1) Ön koşul niteliğinde olan işkolu barajı: İşçi sendikasının kurulu bulunduğu işkolunda çalışan işçilerin en az yüzde 10'unu (tarım ve ormancılık, avcılık ve balıkçılık işkolu hariç) üye kaydetmiş olması, 2) Sendikanın toplu iş sözleşmesi bağlatmak istediği

işyerinde veya işletmede işçilerin yarısından fazlasını üye yapmış olması. 2822'nin bu hükümleri özü itibariyle 6356 sayılı Yasa'da korundu. İşkolu barajı ise yüzde 1'e düşürüldü.

12 Eylül ile hem işkolu hem de işyeri barajı getirildi.

▪ **12 Eylül ürünü ikili baraj sistemi halen yürürlüktedir.**

2822 sayılı Yasa'ya göre, yetki tespit işlemleri **Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı** tarafından yapılacaktı. Bakanlığın ilgili işyeri için vermiş olduğu çoğunluk tespit belgelerine karşı işverenlerin, işveren sendikalarının ve işkolundaki diğer sendikaların itiraz hakkı bulunmaktadır. Yetki itirazı ise yetki prosedürünü durdurmaktadır. Yetki işlemleri ve davaları yıllarca sürmekte ve sendikal örgütlenme ciddi biçimde engellenmektedir. 12 Eylül sonrası kabul edilen yetki sisteminin sendikalaşmayı ciddi bir biçimde zayıflattığı ortaya konmuştur.²³ 12 Eylül döneminde başlayan ikili baraj istemi 2012 yılında çıkarılan 6356 sayılı yasa ile korundu. İşkolu barajı düşürülmesine rağmen olumsuz etkileri halen devam ediyor.

İşkolu barajı nedeniyle DİSK üyesi sendikalar ciddi zorluklarla karşı karşıya kaldılar. Son olarak 2023 Temmuz istatistiklerinde DİSK üyesi Devrimci Sağlık-İş sendikası yüzde 0,99 oranıyla baraj altı bırakıldı. Bakanlığın bu keyfi ve hukuksuz uygulaması yargıdan döndü ancak Devrimci Sağlık-İş sendikasının işkolu barajını geçmesi bakanlık tarafından fiilen engellenmiş oldu. Halen üye sendikalarımızın bazıları işkolu barajı nedeniyle toplu pazarlık hakkını kullanamıyorlar.

▪ **12 Eylül sonrası getirilen toplu iş sözleşmesi yetki sistemi özü itibariyle halen yürürlüktedir.**

Yasa, toplu iş sözleşmesi görüşmeleri, uyuşmazlık ve grev-lokavt için ayrıntılı ve karmaşık bir prosedür getirmiştir. Bu prosedür, toplu sözleşme özerkliğini ve sendikal hakların kullanımını engelleyici niteliktedir. Grev ve lokavt uygulamasından önce arabuluculuk aşaması zorunludur ve arabuluculuk süresince çalışma barışının korunması şartı vardır. Arabuluculuk bitmeden alınacak grev kararı yasa dışı kabul edilmektedir.

▪ **12 Eylül sonrası getirilen karmaşık ve hakkın özünü ortadan kaldıran toplu iş sözleşmesi prosedürü özü itibariyle halen yürürlüktedir.**

2822 sayılı Yasa, Anayasa'ya paralel olarak sadece menfaat uyuşmazlıklarını takiben greve başvurulmasına olanak tanıyordu. Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması hâlinde işçilerin iktisadi ve sosyal durumlarıyla çalışma şartlarını korumak veya düzeltmek amacıyla TİSGLK hükümlerine uygun olarak yapılan grev, "kanuni grev" olarak tanımlandı. Grev sadece toplu menfaat uyuşmazlıklarının çözülmesinde söz konusu olabilecektir. Bunun dışındaki grev türleri yasa dışı grev olarak tanımlanmıştır. Oysa 275 sayılı Yasa belli hâllerde - mevzuat veya toplu iş sözleşmedeki haklara işverenlerce uyulmaması hâlinde- hak grevine de

²³ Özveri (2012).

olanak vermekteydi. 2822 sayılı Yasa'nın tanımladığı grev için aranan şartlar gerçekleşmeden yapılan grev "kanun dışı grev" olarak kabul edildi.

12 Eylül ile hak grevi ortadan kaldırıldı.

- **Grev türlerine ilişkin sınırlama ve hak grevi yasağı halen yürürlüktedir.**

Yasa sadece grev türleri konusunda değil grev kararı ve uygulaması konusunda da sınırlayıcı süreler öngörüyordu. Grev ve lokavt kararı, karşı tarafa tebliğinden itibaren 60 gün içinde ve karşı tarafa noter aracılığıyla 6 işgünü önce bildirilecek tarihte uygulanabilecekti. Böylece sürpriz grev uygulaması engelleniyordu.

- **Grev uygulamasına ilişkin süre kısıtlamaları halen yürürlüktedir.**

2821 sayılı Yasa aralarında bankacılık sektörünün de bulunduğu oldukça geniş grev yasakları getiriyordu. Can ve mal kurtarma işlerinde, cenaze ve defin işlerinde, su, elektrik, havagazı, termik santrallerini besleyen linyit üretimi, tabii gaz ve petrol sondajı, üretimi, tasfiyesi, dağıtımı, nafta veya tabii gazdan başlayan petrokimya işlerinde, banka ve noterlik hizmetlerinde, kamu kuruluşlarınca yürütülen itfaiye, sehirçi deniz, kara ve demir yolu ve diğer raylı toplu yolcu ulaştırma hizmetlerinde, ilaç imal eden işyerleri hariç olmak üzere, aşı ve serum imal eden müesseselerle, hastane, klinik, sanatoryum, prevantoryum, dispanser ve eczane gibi sağlıkla ilgili işyerlerinde, eğitim ve öğretim kurumlarında, çocuk bakım yerlerinde ve huzurevlerinde, mezarlıklarda ve Millî Savunma Bakanlığı ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı'nca doğrudan işletilen işyerlerinde grev ve lokavt yasaklanmıştı.

Grev yasakları 6356 sayılı Yasa ile devam ettirilmiş ancak bankacılık sektörüne ilişkin grev yasağı AYM tarafından iptal edilmiştir.

12 Eylül ile birlikte grev yasakları/ertelemeleri ve Yüksek Hakem Kurulu Anayasa'ya girdi.

2822 sayılı Yasa'ya göre karar verilmiş veya başlanmış olan kanuni bir grev veya lokavt genel sağlığı veya millî güvenliği bozucu nitelikte ise Bakanlar Kurulu bu grev ve lokavtı altmış gün süre ile erteleme yetkisine sahipti. Ancak 275 sayılı Yasa döneminden farklı olarak 2822 sayılı Yasa döneminde erteleme süresinin bitiminde tekrar greve başlama olanağı yoktur.

Taraflar anlaşamazlar ve uyuşmazlık Yüksek Hakem Kurulu'na götürülmezse sendikanın yetkisinin düşmesi hükme bağlanmıştı. 2822'de grev erteleme hükümleri 6356 sayılı Yasa'da da yer aldı. Hatta daha sonra AKP hükümetleri tarafından genişletildi. Ancak AYM 2016'da yasaya eklenen bankacılık ve sehirçi taşımacılıkla ilgili erteleme hükümlerini iptal etti.

12 Eylül ile grev erteleme mekanizması grev yasaklamaya dönüştü.

- **Grev erteleme/yasaklama rejimi ile 12 Eylül'ün en önemli sonucudur ve halen olarak yürürlüktedir.**

2821 sayılı **Sendikalar Kanunu** ile 2822 sayılı **Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu** 7 Kasım 2012’de yürürlükten kaldırıldı ve onun yerine 6356 sayılı **Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu** kabul edildi. Ancak 2821 ve 2822 sayılı yasaların temel ve kritik sınırlamaları 6356 sayılı Yasa ile korundu. Halen yürürlükte olan 6356 sayılı Yasa 12 Eylül darbesinin ağır izlerini taşımaktadır.

12 Eylül mevzuatı yürürlükte!

Sendika ve işçi haklarına ilişkin 12 Eylül ürünü mevzuatın büyük bölümü (Anayasa ve sendikal mevzuat) aradan geçen 45 yıla rağmen hâlâ yürürlüktedir. Mevcut otoriter sendika ve otoriter emek rejimi 12 Eylül’ün ürünüdür.

İKİNCİ BÖLÜM: 12 EYLÜL'ÜN SONUÇLARI

SENDİKALAŞMA DİBE VURDU

12 Eylül darbesiyle yapılan uygulamalar, benimsenen yeni-liberal ekonomi politikaları ile anayasal ve yasal düzeyde yapılan kapsamlı kısıtlamalar sonucunda sendikalaşma 1980 sonrasında büyük darbe yedi. 24 Ocak kararları ve 12 Eylül darbesi sistemli bir sendikasızlaştırma sürecini başlattı.

Bir yandan yasal sınırlamalar öte yandan kamu kesiminin daralması ve özelleştirmeler nedeniyle kamu işçisi oranı azaldı ve bu durum sendikaların gücünü de zayıftı. Bu gelişmeler sendikalaşma oranlarında 1980 sonrasında dramatik düşüşlere yol açtı.

1980 öncesi dönemin sendikalı işçi sayısına ilişkin sağlıklı istatistikler olmasa da toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısının 900 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.²⁴ Bu sayı sendikalı işçi sayısının üst sınırı olarak kabul edilebilir. 2,2 milyon sigortalı işçi olduğu dikkate alınacak olursa 12 Eylül öncesi sigortalı işçiler içindeki sendikalaşma oranı yaklaşık yüzde 41 olarak kabul edilebilir (Tablo 3).

Sendikalaşma oranı 1980'de yaklaşık yüzde 41 iken, 2025'te yüzde 14 civarına düştü.

Tablo 3: Sendikalaşma Oranı (1980-2025)

Yıllar	Sigortalı İşçi Sayısı (Bin)	Sendikalı İşçi Sayısı (Bin)	Sendikalaşma Oranı (Yüzde)
1980	2.205	925	41
2025 (Temmuz)	17.326	2.430	14,02

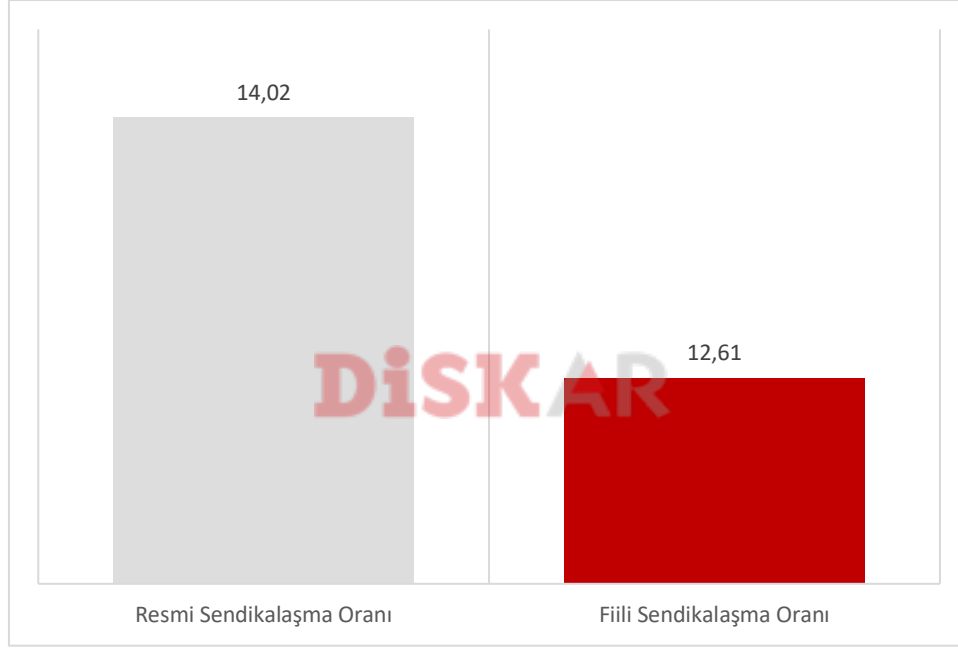
Kaynak: Aziz Çelik (2017), "Çalışma İlişkilerinde Esneklik ve Kualite 1980'den 2010'a", *Çalışma İlişkileri Tarihi*, Ed. Ahmet Makal, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını. 1980'deki sendikalı işçi sayısı toplu iş sözleşmesi kapsamı dikkate alınarak yaklaşık hesaplanmıştır.

2025 yılında ise 17 milyonu aşkın sigortalı işçiye karşılık 2,4 milyon sendika üyesi işçi söz konusudur (Tablo 3). Bunların bir bölümü ise toplu iş sözleşmesi kapsamında değildir. Sigortalı işçi sayısı yaklaşık 8 kat artmasına rağmen, sendikalı işçi sayısının sadece iki kat arttığı ve böylece sendikalaşma oranının yüzde 14'lere gerilediği görülmektedir. Bu oran yalnızca kayıtlı işçilerden sendikalaşabilenleri ifade etmektedir. Kayıtsız işçiler de dahil edildiğinde sendikalaşma oranı daha da düşmektedir.

²⁴ Çelik (2017).

2025 2. çeyrek itibarıyla Türkiye’de ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak istihdamda yer alanların sayısı 23,3 milyondur. Bu kişilerden 4 milyon kişilik memurlar hariç tutulduğunda 2025 2. çeyrek itibarıyla kayıtlı-kayıtsız işçi sayısı 19,3 milyon olmaktadır. Buna göre Türkiye’de fiili sendikalaşma oranı yüzde 12,6’ya gerilemektedir (Grafik 2). 2025 ikinci yarısı itibarıyla Türkiye’de fiili sendikalaşma oranı, resmi sendikalaşma oranının 1,41 puan altındadır.

Grafik 2: Resmi ve Fiili Sendikalaşma Oranı (2025)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, 2025 2. çeyrek. SBB, Kamu Sektörü İstihdamı Sayıları, 2025 2. çeyrek. ÇSGB, Sendikalaşma İstatistikleri, 2025 Temmuz. DİSK-AR tarafından hesaplanmıştır.

Sendika üyesi işçilerin önemli bir bölümü ise kamu işçisidir. 12 Eylül sonrası uygulanmaya başlayan sendikalaşmayı geriletme ve emek hareketini bastırmaya yönelik neoliberal politikalar özel sektörde sendikalaşabilmeyi zorlaştırdı. 2025 Temmuz itibarıyla özel sektörde sendikalaşma oranı yüzde 6,8 civarındadır. 15,8 milyonluk özel sektör işçilerinin yalnızca 1,1 milyonu sendikalaşabilmiştir. Buna karşılık kamu sektöründeki 1,6 milyon işçinin 1,2 milyonu sendikalıdır. Kamu işçileri içinde sendikalaşma oranı yüzde 75,6’dır (Grafik 3).

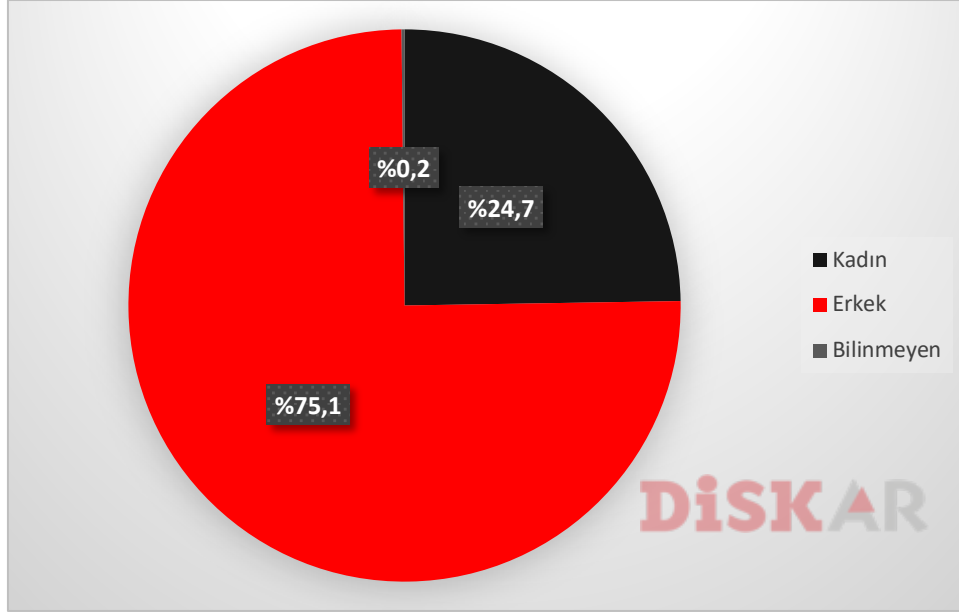
Grafik 3: Sendika Üyelerinin Sektörel Dağılımı (2025)

Kaynak: ÇSGB, Çalışma Hayatı İstatistikleri Ağustos 2025 E-Bülten. DİSK-AR tarafından hazırlanmıştır.

Öte yandan 45 yıldır süren 12 Eylül zihniyeti kadınları yaşamın her alanından dışlayan toplumsal cinsiyet rollerini derinleştirmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği sendikalaşma verilerinde de görülmektedir. 2025 2. çeyrek itibarıyla istihdamda ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak çalışan kadınların sayısı 7,9 milyon ve erkeklerin sayısı ise 15,4 milyondur.²⁵ Kadınlar, toplam ücretli, maaşlı ve yevmiyelilerin yüzde 34'ünü oluşturmaktadır. Buna karşılık sendika üyelerinin yalnızca yüzde 24,7'si kadındır (Grafik 4).

Grafik 4: Sendikalaşmanın Toplumsal Cinsiyeti (2025)

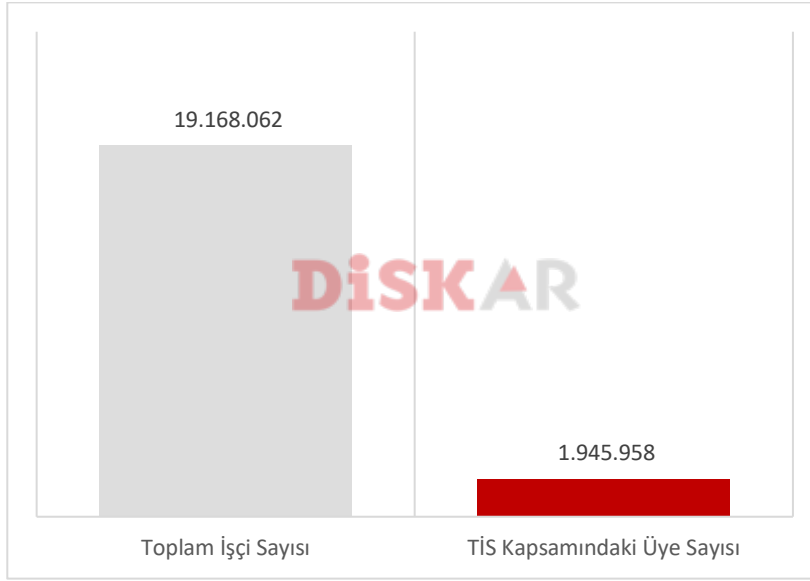

Kaynak: ÇSGB, Çalışma Hayatı İstatistikleri Ağustos 2025 E-Bülten. DİSK-AR tarafından hazırlanmıştır.

TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ BASKI ALTINA ALINDI

12 Eylül 1980 darbesi sonrasında toplu pazarlığın yeniden başladığı 1984 yılından bu yana toplu iş sözleşmeleri kapsamındaki işçi sayısında ciddi bir gerileme yaşandı. Toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi oranının 1980'lerin ortalarından günümüze ciddi biçimde gerilediği görülmektedir. 1987 yılında 1 milyon 400 bin civarında olan toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısı, 2010'da 780 bin civarına gerilemiş, 2024 itibarıyla 1,9 milyon civarına yükselmiştir (Grafik 5). 2024 yılında toplam işçi sayısının 19,2 milyon civarında olduğu düşünüldüğünde toplu iş sözleşmesi kapsama oranı yüzde 10,2'dir. Temmuz 2025 itibarıyla sendika üye sayısının 2,4 milyon olduğu düşünüldüğünde ise sendika üyelerinin yüzde 20'sinin toplu iş sözleşmesinden mahrum olduğu görülecektir.

²⁵ TÜİK, İşgücü İstatistikleri, 2025 2. Çeyrek.

Grafik 5: Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı (2024)

Kaynak: ÇSGGB, Çalışma Hayatı İstatistikleri Ağustos 2025 E-Bülten. DİSK-AR tarafından hazırlanmıştır.

Kamu kesiminde ise 1980’li yılların ortalarında 900 bine yakın olan toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısı 2010’lu yıllarda 300 bin civarına gerilemiştir. Bu sayıya belediye çalışanları dâhildir. Kamudaki bu hızlı gerilemenin en önemli nedeninin özelleştirmeler ile dışsallaştırma (taşeron-alt işveren ve hizmet satın alma) yöntemleri olduğu bilinmektedir. Son yıllarda taşeron işçilerin merkezi idarede kadroya alınması ve belediye şirketlerine geçirilmesi sonrasında kamu işçisi sayısında tekrar bir artış yaşanmış ancak toplam işçi sayısına göre kamu işçisi sayısı ciddi biçimde daralmıştır.

24 Ocak 1980 kararları ve 12 Eylül 1980 darbesi ile başlayan dönemin, toplu pazarlık düzeninde de kendini güçlü biçimde hissettirdiği görülmektedir. 24 Ocak kararlarından kısa bir süre sonra toplu iş sözleşmelerinde izlenecek ana politikaları belirlemek amacıyla, hükümet tarafından “Kamu Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu” oluşturulmuştur. Kurul, Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal imzasıyla özel sektör ve kamu sektöründe toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde izlenmesini istediği ana prensipleri bir genelgeyle saptamıştır.

Bu prensipler arasında daha önce de vurgulandığı gibi sözleşmelerde yönetime müdahale niteliğindeki hükümlerin yer almaması, ek mali yükümlülükler getirecek yeni maddelere yer verilmemesi, kıdem tazminatına esas sürelerin artırılmaması, yıllık izin sürelerinin uzatılmaması ve haftalık çalışma saatlerinin azaltılmaması gibi konular yer alıyordu. Dahası bu ilkelerin sadece kamu için değil, özel sektör için de geçerli olduğu belirtiliyordu.²⁶ Hükümetin özgür toplu pazarlık düzenine açık bir müdahalesi anlamına gelen bu genelgenin özel sektör için de geçerli olduğunun vurgulanması, 24 Ocak kararlarının toplu pazarlık düzeni üzerindeki gölgesi olarak nitelenebilir.

²⁶ Sönmez (1984); Özveri (2012).

Özgür toplu pazarlığın askıya alındığı 1980-1984 arasında toplu iş sözleşmelerini YHK bağtladı.

12 Eylül sonrasında başlayarak toplu pazarlık sürecinin hukuksal çerçevesini düzenleyen ve esasen bu sürecin kaderini tayin eden devlet, en can alıcı noktalarında sürece müdahale etmiş, grevleri yasaklayarak toplu pazarlık sürecini parçalamıştır. Devlet bir yandan da kamuda işveren olarak bu sürece doğrudan katılmış, kamuda “çerçeve anlaşmaları” yoluyla merkezîleşmiş toplu pazarlık, hükümetlerin başlıca “gelirler politikası” aracı durumuna sürüklenmiştir.²⁷

2364 sayılı **Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hâllerinde Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun** TBMM’nin yeniden göreve başladığı Aralık 1983’de yürürlükten kalkmıştır. Ancak ANAP hükümeti tarafından 5 Temmuz 1984 tarihinde 1984/15 sayılı Başbakanlık genelgesiyle oluşturulan **Kamu Toplu İş Sözleşmeleri Koordinasyon Kurulu**, yeni yasal düzenlemelerin getirdiği kısıtlamalar yanında, hükümetin izlediği iktisat politikalarını da bir bütün olarak toplu iş sözleşmelerine yansıtmak istemiştir.²⁸ Koordinasyon Kurulu daha önce YHK ve TİSK tarafından benimsenen bir dizi ilkeyi esas almıştır.²⁹

ANAP hükümeti daha sonra Koordinasyon Kurulu yerine kamu işveren sendikalarını geçirmiştir. 27.6.1985 tarihli 1986/1 sayılı Başbakanlık genelgesi ile kamu işveren sendikalarının kurulması kararlaştırılmıştır. Bir yandan yasal kısıtlamalar, öte yandan ANAP hükümetinin izlediği iktisat politikalarından kaynaklanan basınç toplu iş sözleşmelerinin sık sık çıkmaza girmesine yol açmıştır.

GREVLER YOK MERTEBESİNE DÜŞTÜ

12 Eylül askeri darbesi ile birlikte tüm grevler yasaklandı ve grev hakkı 1984’e kadar askıya alındı. 12 Eylül öncesi dönemde 1980 yılının ilk 9 ayında 70 bini aşkın işçi greve çıkarken, 5,4 milyon işgünü grevde geçmişti. 1980 yılında grev yoğunluğu (1000 sigortalı işçi başına grevde geçen işgünü) 2.453’tü (Tablo 4, Grafik 6).³⁰ 12 Eylül 1980 ile 1984 arasında grev ve toplu pazarlık hakları askıya alındığı için bu dönemde greve çıkılamadı.

Grev hakkı 1984 yılından itibaren yeniden uygulanmaya başladı. ANAP’lı yıllarda (1984-1991) işçi hareketi canlılığını korumaya devam etti. Ancak grev yoğunluğu ciddi bir düşüşle 621’e

²⁷ Can Şafak (2006), “Türkiye’de Toplu Pazarlığın Değişen Çizgisi 1980-2005”, *Çalışma ve Toplum*, Sayı 10, 2006/3.

²⁸ Meryem Koray ve Aziz Çelik (2007), *Avrupa Birliği ve Türkiye’de Sosyal Diyalog*, Ankara: Belediye-İş Yayını.

²⁹ Petrol-İş (1985).

³⁰ 1980 öncesi grevlerle ilgili resmi istatistiki veriler oldukça hatalıdır. Devlet kurumları (DİE, DPT, Çalışma ve Maliye Bakanlıkları) tarafından o yıllarda yayımlanan veriler arasında ciddi tutarsızlıklar vardır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından 1980’lerin ortalarından beri kullanılan 1980 öncesine ilişkin grev verileri serisi ve özellikle de 1980 yılına ait grevde geçen işgünü verileri son derece eksik ve hatalıdır. 1980 öncesine ait bakanlık verilerinin metodolojisi belli değildir. Bu nedenle 1980 öncesine ait resmi grev istatistikleri dikkate alınmamıştır. 1980 öncesi grev verileri Tunç Tayanç ve diğerleri (1987), *Türkiye’de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası Yayınları adlı çalışmadan alınmıştır.

geriledi. ANAP döneminde yıllık ortalama 55 binden fazla işçi grevlere katılırken, grevde geçen işgünü ortalama 1 milyon 810 gün oldu (Tablo 4, Grafik 6).

Tablo 4: Dönemlere Göre Grevler (1980-2024) (Yıllık Ortalama)

	Greve Katılan İşçi Sayısı	Grevde Geçen İşgünü	Sigortalı İşçi Sayısı	Grev Yoğunluğu (1000 İşçi Başına Grevde Geçen İşgünü)
1980 (9 Ay) ³¹	70.332	5.408.618	2.205.000	2.453
12 Eylül Askeri Cunta Dönemi (1981-1983)	-	-	2.273.000	-
ANAP Dönemi (1984-1991)	55.175	1.809.511	2.913.000	621
Koalisyonlar Dönemi (1992-2002)	30.385	770.566	4.601.000	167
AKP Dönemi (2002-2025)	4.145	180.148	15.146.000	12

Kaynak ve açıklama: 1980 öncesi grev verileri Tunç Tayanç (1987), *Türkiye’de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası Yayınları adlı çalışmadan alınmıştır. 1984 ve sonrası grev verileri ise Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı) çalışma istatistiklerinden alınmıştır. Sigortalı işçi sayıları Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) ve Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerinde alınmıştır. Hesaplamalar DİSK-AR tarafından yapılmıştır. Ayrıca bakınız 30 no.lu dipnot.

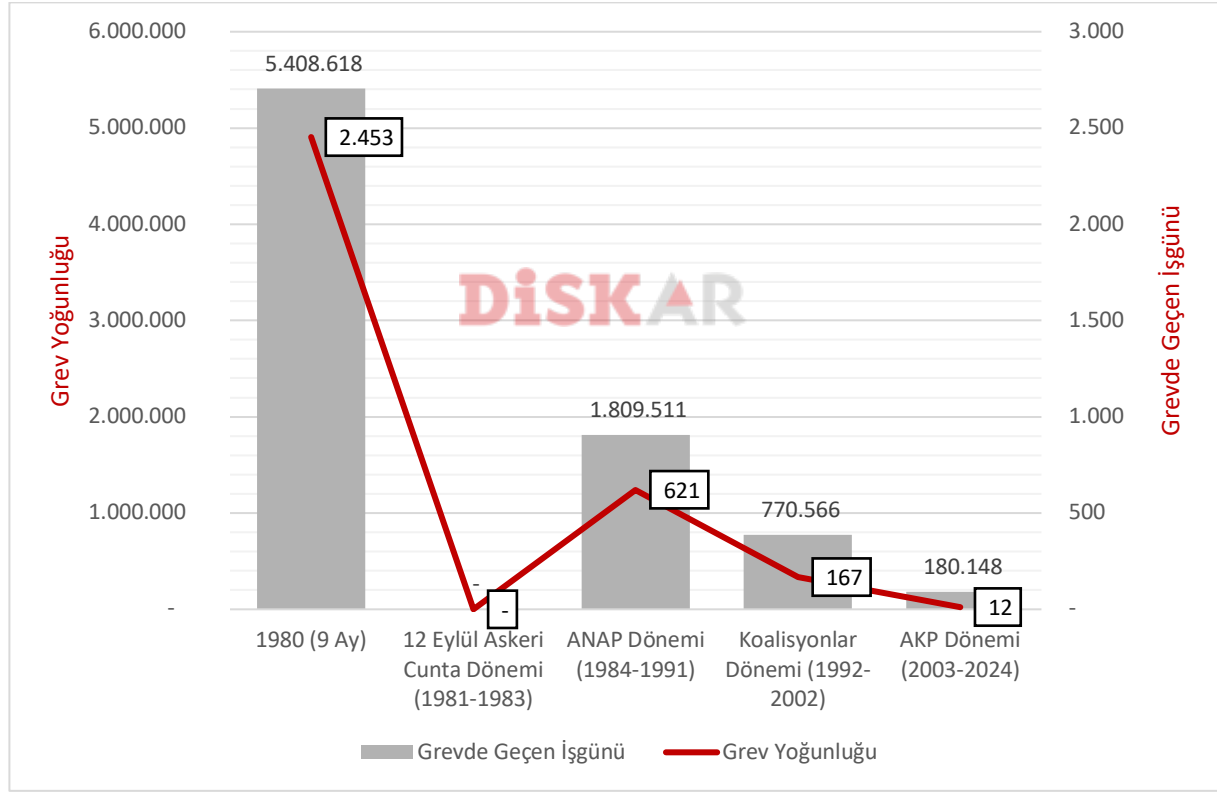
1989 yılında kamuda, 1990 yılında özel sektörde yaşanan ve çok sayıda işçinin katıldığı grevlerden sonra 1995 yılına kadar iş uyuşmazlıklarının oldukça yoğun olduğu bir dönem yaşanmış, 1995 yılında kamu sektöründe 180 bine yakın işçiyi kapsayan grevlerden sonra ise 1995 sonrasında grev sayısında da greve katılan işçi sayısında da düşüş eğilimi başlamıştır. Sendikalı işçi sayısının düşüşü ve kamu işçi sayısının azalması grev eğilimini düşürmeye başlamıştır.

Ayrıca dönem boyunca yaygın olarak kullanılan grev ertelemelerinin, grev eğiliminin azalmasında kilit bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Dönem boyunca 22 erteleme kararnamesi ile 300 bin işçiyi kapsayan 506 grev ve grev kararı ertelenmiştir. 1990 ve 1991 ile 1995 grev erteleme kararları, en çok işçiyi kapsayan kitlesel grev ertelemeleridir.³²

1984-1988 arasında zayıf bir grev eğilimi söz konusu iken gerçek ücretlerdeki düşmeler nedeniyle 1989 Bahar Eylemleri ile birlikte özellikle kamu işçilerinin başını çektiği bir grev dalgası yaşandı. Grev eğilimi 1989-1995 arasında ciddi bir artış gösterdi. 1987, 1988 ve 1989’da yıllık ortalama 30 bin işçinin katıldığı grevlere 1990 ve 1991 yıllarında ortalama 160 binin üzerinde işçi katıldı. 1995 yılında ise greve katılan işçi sayısı 200 bine yaklaştı (Tablo 4, Grafik 6). Bu Türkiye tarihindeki en yüksek grevci işçi sayısıdır.

³¹ Bakanlık verilerinde greve katılan işçi sayısı 1980 yılında 84 bin olarak belirtilmiştir. Grevde geçen işgünü sayısı ise 1,3 milyon olarak hesaplanmıştır. 1980 yılındaki grevlere katılan işçi sayısı ve ortalama grev uzunluğu dikkate alındığında burada ciddi bir tutarsızlık olduğu görülmektedir.

³² Çelik (2017).

Grafik 6: Dönemlere Göre Grevler (1980-2024) (Dönem Yıllık Ortalama)

Kaynak: Tablo 4'ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

1992-2002 yıllarına denk gelen koalisyon hükümetleri döneminde ise grevci işçi sayısı yıllık ortalama 30 bin civarında gerçekleşirken, grevde geçen işgünü sayısı 770 bin oldu. Grev yoğunluğu ise 167 olarak gerçekleşti (Tablo 4, Grafik 6).

AKP döneminde ise grevler dibe vurdu. Grevci işçi sayısı yıllık ortalama 4 bin düzeyine düşerken, grevde geçen işgünü sayısı yıllık ortalama 180 bine geriledi. Grev yoğunluğu ise 12'ye geriledi (Tablo 4, Grafik 6).

Sonuç olarak, 2,2 milyon civarında sigortalı işçinin olduğu 1980 yılında 70-80 bini işçi greve çıkarken, ortalama 15 milyon işçinin olduğu AKP döneminde ise yıllık ortalama greve çıkan işçi sayısı 4 bine geriledi (Tablo 4, Grafik 6).

AKP döneminde grev ertelemeleri yaygınlaştı. Grevlerin "erteleme" adı altında yasaklanması bir AKP Hükümeti geleneği haline geldi. 22 yıllık AKP iktidarı döneminde 200 bini aşkın işçinin grevi, "milli güvenlik" ve "genel sağlık" bahanesiyle ertelenmiştir (Tablo 5). Bu ertelemeler fiilen yasaklama anlamına gelmektedir. Çünkü erteleme süresi sonrasında greve devam edilemiyor; işçilerin grev hakkı, ekmeği ve iradesi gasp ediliyor.

Tablo 5: AKP Döneminde Grev Ertelemeleri

Yıl	İşyeri/İşletme	Gerekçe	İşyeri veya İşletme Sayısı	Kapsadığı İşçi Sayısı (Yaklaşık)	Grev Uygulayan Sendika
2003	Petlas Lastik Sanayi ve Ticaret AŞ	MG	1	353	Petrol-İş
2003	T. Şişecam Fabrikaları AŞ Bağlı İşyerleri	MG	13	5.000	Kristal-İş
2004	T. Şişecam Fabrikaları AŞ Bağlı İşyerleri	GS+MG	13	5.000	Kristal-İş
2004	Türk Pirelli Lastikleri AŞ Good Year Lastikleri AŞ, Bridgestone Sabancı Lastik Sanayi AŞ	MG	3	5.000	Lastik-İş
2005	Erdemir Madencilik San. AŞ	MG	1	400	T. Maden-İş
2014	T. Şişecam Fabrikaları AŞ Bağlı İşyerleri	MG	10	5.800	Kristal-İş
2014	Çayırhan ve Çöllolar Kömür İşletmeleri	GS+MG	2	1.500	Türkiye Maden-İş
2015	MESS Grup Toplu İş Sözleşmesi Kapsamında İşyerleri	MG	38	15.000	Birleşik Metal-İş
2017	Asil Çelik	MG	1	600	Birleşik Metal-İş
2017	EMİS İşyerleri	MG	26	2.200	Birleşik Metal-İş
2017	Akbank	EFİ	İşletme	14.000	Banksis
2017	Şişecam	MG	10	6.500	Kristal-İş
2017	Mefar İlaç	GS	1	500	Petrol-İş
2018	MESS Grup TİS	MG	179	130.000	Türk Metal, Birleşik Metal, Çelik-İş
2018	Soda Kromsan	MG	3	890	Petrol-İş
2019	İzban (İzmir Banliyö Taşımacılığı A.Ş.)	ŞTTHB	İşletme	342	Demiryol-İş
2020	Soda Sanayii	GS+MG	3	557	Petrol-İş
2022	Bekaert İzmit Çelik Kord Sanayi	MG	1	400	Birleşik Metal-İş
2022	Bekaert İzmit Çelik Kord Sanayi	MG	1	560	Öz Çelik-İş
2023	Schneider Enerji	MG	1	350	Birleşik Metal-İş
2024	Hitachi, Grid, Schneider, Arıtış (10 işyeri) (MESS)	MG	10	2.000	Birleşik Metal-İş
2025	Eti Madencilik İşletmeleri	MG	4	4.000	Türkiye Maden-İş

Kaynak: Prof. Dr. Aziz Çelik'ten alınmıştır.

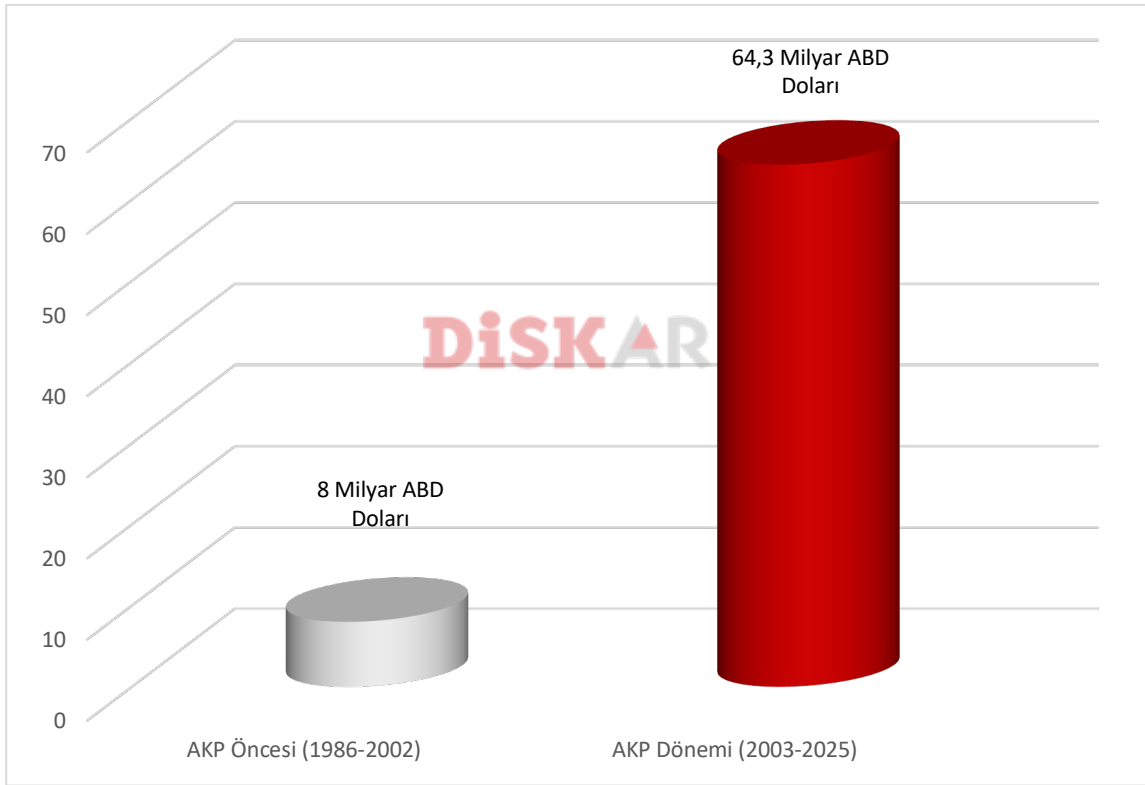
Kısaltmalar: MG: Milli Güvenlik, GS: Genel Sağlık, ŞTTHB: Şehir İçi Toplu Taşıma Hizmetlerini Bozucu, TİS: Toplu İş Sözleşmesi, (CBA) CBK: Cumhurbaşkanı Kararı.

CUMHURİYETİN VE HALKIN 50 YILLIK BİRİKİMİ SATILDI

ÖZELLEŞTİRME YOLUYLA KAMU TASFİYE EDİLDİ

24 Ocak ve 12 Eylül ile temelleri atılan ve Özal döneminde başlayan vahşi özelleştirme ve devletin ekonomiden çekilmesi politikası sonucu bir yandan kamu işletmeleri ve malları satılırken, öte yandan kamu istihdam politikası değiştirildi. AKP, ANAP ve Özal döneminden daha vahşi bir özelleştirme politikası izledi.

Grafik 7: Türkiye’de Özelleştirme (1986-2025) (Milyar ABD Doları)

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı verileri.

Özal-ANAP döneminde başlayan kamunun tasfiyesi süreci 1990 yıllarda başta Anayasa Mahkemesi olmak üzere yargıdan gelen müdahaleler ve sendikaların itirazları gibi nedenlerle istenen hızda gerçekleşmedi. Özelleştirme ve kamunun tasfiyesi altın çağını AKP döneminde yaşadı. Gerek kamu işletmelerinin ve gerekse kamu hizmetinin özelleştirilmesinin şampiyonu AKP hükümetleri oldu. AKP dönemi özelleştirmelerin toplam özelleştirmeler içindeki payı yüzde 89’dur. 1986-2002 döneminde toplam 8 milyar dolarlık özelleştirme gerçekleştirilirken, 2003-2025 döneminde 63,4 milyar dolara yakın özelleştirme gerçekleştirildi. 1986’dan bugüne kadar 220’den fazla kamu kuruluşu satıldı. 1986 yılından bugüne kadar gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarının toplam tutarı 72,3 milyar dolar düzeyindedir (Grafik 7).

72,3 milyar dolarlık özelleştirmenin aslan payı, 64,3 milyar doları (yüzde 89'u) AKP döneminde yapıldı.

Sadece mal üreten kamu işletmeleri değil kamu hizmeti üretimi de özelleştirildi. Özelleştirme topyekûn kamunun küçültülmesi, kamunun mal ve hizmet üretiminin ticarileştirilmesi ve özel sektöre devri anlamına gelmektedir. Özelleştirme sadece KİT'lerin özelleştirilmesi değil, başta sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik alanları olmak üzere ticarileşmenin yoğunlaşması, kamu personeli eliyle gördürülmesi zorunlu olan kamu hizmetlerinin hizmet alımı ve taşeron sistemi yoluyla yapılmasıdır.

Özelleştirme Fonu'nun nakit fazlası, Hazine'nin iç ve dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere Hazine hesaplarına intikal ettirilen tutarlardır. Kamu Ortaklığı Fonu'nun kullanım alanı ise baraj, otoyol ve içme suları gibi altyapı tesislerinin finansmanıdır. Dolayısıyla Cumhuriyet tarihi boyunca kurulan ve biriktirilen ne var ne yok satılmış ve bunlardan elde edilen kaynağın büyük bölümü dolar ise iç ve dış borç ödemesi ile baraj ve otoyolların finansmanına harcanmıştır.

Satılan 300'den fazla kamu kuruluşunun arasında Sümerbank, Tekel, TÜPRAŞ, SEKA, İsdemir, Kardemir, Eti Maden işletmeleri, Petkim, Telekom, Çimento fabrikaları, Petrol Ofisi, TÜGSAŞ (Gübre Fabrikaları), Şeker Fabrikaları ve daha niceleri yer almaktadır. Pek çoğu erken Cumhuriyet döneminde (Atatürk döneminde) kurulmuş olan kamu işletmelerinin neredeyse tamamı 47 milyar dolar karşılığında satılmıştır.

KAMU İŞÇİSİ SAYISINDA BÜYÜK DARALMA

1980'de 2,2 milyon olan zorunlu sigortalı sayısı 2025'te 15 milyona yaklaşmıştır. Ancak toplam sigortalı işçi sayısı hızla artarken kamu işçisinin payı tam tersine hızla gerilemiştir. 1980'de toplam sigortalı işçiler içinde yüzde 36 olan kamu işçisi oranı özelleştirmelere paralel olarak 2025'te yüzde 11,7'ye gerilemiştir. Özel sektörün payı ise oranı yüzde 88,3'e yükselmiştir.

Bu durum dönem boyunca yaşanan kamunun küçülmesi sürecinin önemli göstergelerinden biridir (Tablo 6). Toplam sigortalı işçi sayısı 7,6 kat artarken, kamu işçisi sayısı yaklaşık 2,5 kat artmıştır.

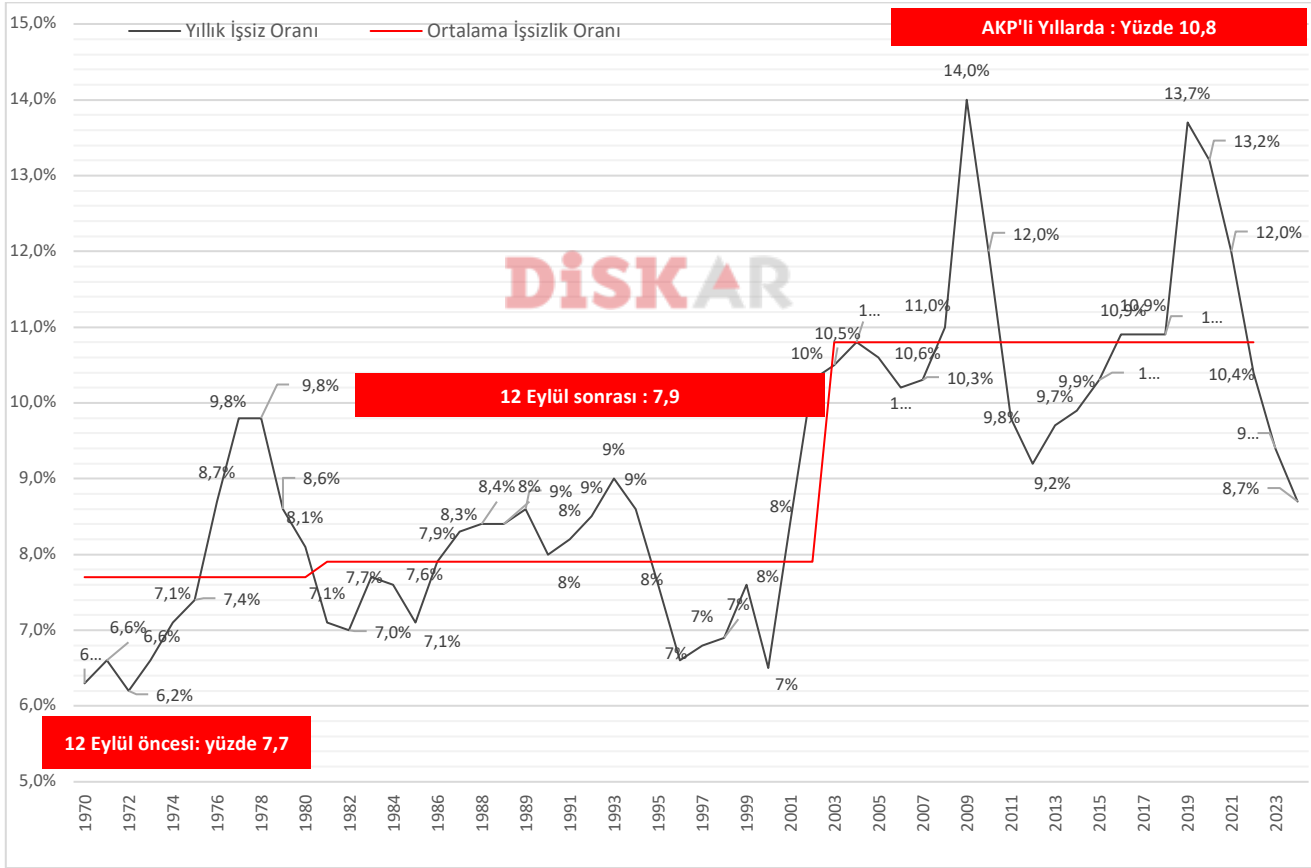
Tablo 6: Kamu ve Özel Sektör Sigortalı İşçi Sayıları (1980-2025)

	Kamu (Bin)	Özel (Bin)	Toplam (Bin)	Kamu Oran (Yüzde)	Özel Oran (Yüzde)
1980	794	1.411	2.205	36	64
1985	775	1.839	2.614	30	70
1990	966	2.479	3.445	28	72
1995	906	3.504	4.410	21	79
2000	763	4.491	5.254	15	85
2005	681	6.238	6.919	10	90
2010	869	9.162	10.031	9	91
2015	1.186	12.814	13.999	8	92
2020	1.842	13.361	15.203	12,1	87,9
2025	1.977	14.927	16.904	11,7	88,3

Kaynak: DİE, Çalışma İstatistikleri 1996, Sosyal Güvenlik Kurumu'nun çeşitli yıllara ait istatistikleri.
2025 yılı verileri haziran ayı itibarıyladır.

İŞSİZLİK YAPISALLAŞTI

İşsizlik oranları 12 Eylül dönemi sonrasında yükselmeye başladı. 12 Eylül öncesinde 1970-1980 arasında ortalama yüzde 7,7 olan işsizlik oranı 1980'li yıllardan sonra kısa bir gerilemenin ardından tekrar yükselmeye başladı. 1980-2002 arası yıllarda dar tanımlı işsizlik düştü ve ortalama yüzde 7,9 olarak gerçekleşti. İşsizlik oranları AKP'li yıllarda ise hızla yükseldi. AKP döneminde yüzde 14'e kadar yükselen işsizlik oranları ortalama yüzde 10,8 olarak gerçekleşti (Grafik 8).

Grafik 8: 12 Eylül Öncesinden Günümüze İşsizlik Oranları (1970-2024)

Kaynak: 1970-1988 Tuncer Bulutay, 1988-2024 arası için TÜİK.

Öte yandan AKP'li yıllarda dar tanımlı işsizlik yükseliş ve düşüşler gösterse de âtıl işgücü (geniş tanımlı işsizlik) oranı hızla yükselmiştir. Dar tanımlı (açık, manşet, standart) işsizliğin yanında zamana bağlı eksik istihdam ve iş aramayıp çalışmaya hazır olanların (ümitsiz ve diğer) potansiyel/geniş işgücüne bölünmesiyle bulunan geniş tanımlı işsizlik AKP döneminde artmıştır. Temmuz 2025 döneminde dar tanımlı işsizlik yüzde 8'e kadar düşmüşse de geniş tanımlı işsizlik yüzde 30'a yaklaşmıştır. Geniş tanımlı işsizlik ile dar tanımlı işsizlik arasındaki uçurum artmaktadır.

İşsizlik türlerinde en dikkat çekici artış ise geniş tanımlı kadın işsizliğindedir. Temmuz 2025 itibarıyla geniş tanımlı kadın işsizliği yüzde 40'a yaklaşmıştır. Uzun zamandır işsizlik türlerindeki en yüksek artış geniş tanımlı kadın işsizliğindedir. Geniş tanımlı kadın işsizliği ile geniş tanımlı erkek işsizliği (yüzde 23,4) arasındaki fark ise 16 puandır. İşsizlik türlerinde dikkat çeken bir diğer yükseliş genç işsizliğinde yaşanmaktadır. Gençlerde işsizlik oranı genel işsizlik oranlarından daha yüksek seyretmektedir. AKP döneminde ise gençler iş bulma ümidini kaybettiler ve iş aramaktan vazgeçtiler. AKP'nin iktidara geldiği 2002 3.çeyreğinde gençlerde dar tanımlı işsizlik oranı yüzde 18,3 ve geniş tanımlı işsizlik oranı yüzde 26,1 idi. 2025'in 1.çeyreğinde ise gençlerde dar tanımlı işsizlik oranı yüzde 15 olarak açıklandı. Geniş tanımlı işsizlik ise yüzde 37,5 olarak hesaplandı. Genelde dar ve geniş tanımlı işsizlik arasındaki fark genç işsizliğinde de görülüyor. Geniş tanımlı genç işsizliği dar tanımlı genç işsizliğinde 22,5 puan fazladır.

Bilindiği üzere işsizlik verileri ile istihdam verileri bütünlük oluşturmaktadır. Öte yandan resmi istihdam verileri dar tanımlı işsizliğe benzer şekilde işgücü piyasasına ilişkin gerçeğin sınırlı bir kısmını göstermektedir. Bu sebeple Kayıtlı ve Tam Zamanlı İstihdam (KATİ) verileri kayıtlı ve tam

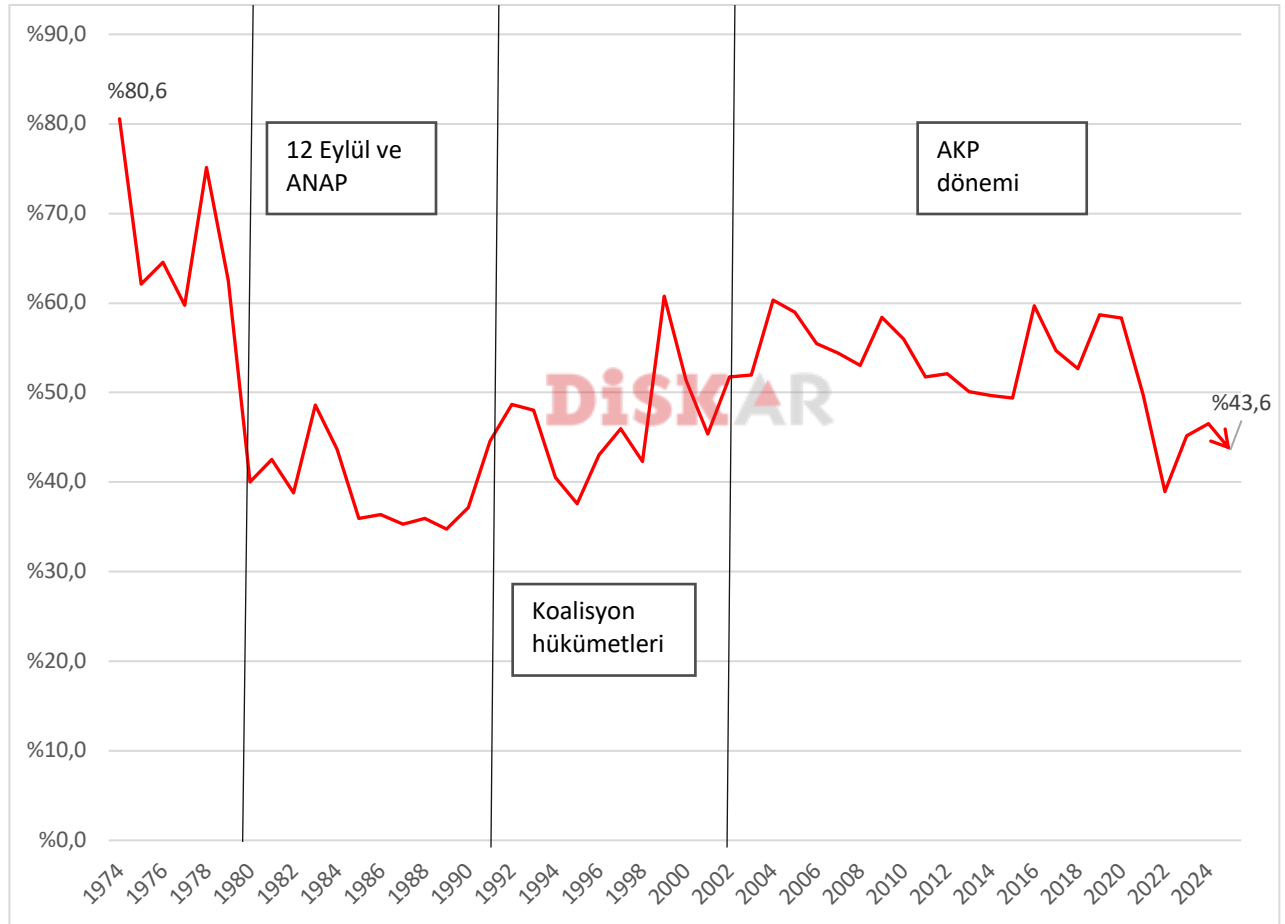
zamanlı olarak çalışanların oranını ortaya koymaktadır. 2025'in 1.çeyreğinde yüzde 48,9 olarak açıklanan resmi istihdam oranına karşılık kayıtlı ve tam zamanlı olarak çalışanların oranı yüzde 33,8 olarak hesaplanmıştır. KATİ oranı cinsiyete göre değişmektedir. Kadınlarda resmi istihdam oranı yüzde 31,9 iken KATİ oranı yüzde 19,7, erkeklerde resmi istihdam oranı yüzde 66,3 olarak açıklanmışken KATİ oranı yüzde 48,1'e düşmektedir.

ASGARİ ÜCRET MİLLİ GELİRE GÖRE YARIYA DÜŞTÜ

24 Ocak ve 12 Eylül'ün temel hedeflerinden birinin ücretleri baskılamak ve ücret maliyetini düşürmek olduğu bilinmektedir. Ücretler açısından en kritik alanlardan biri ise asgari ücrettir. 12 Eylül sonrasında sendikalaşma ve toplu pazarlık kapsamının daralması nedeniyle asgari ücret işçiler açısından çok önemli bir şemsiye haline gelmiştir.

Bu nedenle 12 Eylül sonrasında asgari ücretin seyri son derece önemlidir. Çünkü genel ücret seviyesi üzerinde yaşanan baskı nedeniyle ücretlerin asgari ücrete yakınsadığı bilinmektedir.

Grafik 9: 12 Eylül Öncesinden Bugüne Asgari Ücretin Kişi Başına Gelire Oranı (1978-2025) (Yüzde)

Kaynak: Tablo 6 verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

12 Eylül sonrasında asgari ücrette önemli kayıplar yaşandığı görülmektedir. Asgari ücrette yaşanan kaybı anlamamanın en önemli yolu asgari ücret artışı ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıladaki (KB GSYH) artışı karşılaştırmaktır. Kişi başına gayri safi yurt içi hasıla ülke

ekonomisinde kişi başına büyümeyi ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu karşılaştırma asgari ücretin büyümeden pay alıp almadığı ortaya koymaktadır.

Eğer asgari ücret kişi başına gelir kadar artarsa asgari ücretle çalışanların gelir dağılımındaki paylarını korumuş olduğu söylenebilir. Tersine, asgari ücret kişi başına gelire göre azalmışsa asgari ücretle çalışanlar yoksullaşmış demektir.

Grafik 4'te 1974 yılından 2025'e Kişi Başına GSYH ile asgari ücretin karşılaştırması yer almaktadır. Karşılaştırma kolaylığı için asgari ücret yıllık hale getirilmiştir. 1974 yılında aylık 1.200 TL, yıllık 14.400 TL olan asgari ücret, aynı dönemde 17.875 TL olan Kişi Başına GSYH'nin yüzde 80,6'sı düzeyindedir (Tablo 7, Grafik 9). Diğer bir ifadeyle asgari ücret düzeyi kişi başına ortalama gelirden daha yüksektir.

Asgari ücretin kişi başına gelire oranı 24 Ocak ve 12 Eylül ile birlikte hızla düşmeye başladı. Asgari ücretin kişi başına milli gelire oranı 1980'de sert bir düşüşle yüzde 40'1 geriledi. Bir diğer ifadeyle asgari ücret kişi başına gelirin yüzde 60 altında gerçekleşti (Tablo 6, Grafik 4). Asgari ücret daha sonraki yıllarda milli gelire göre dalgalı bir seyir izlemekle birlikte 1974'teki düzeyine asla yaklaşmadı.

Asgari ücret AKP döneminde kişi başına milli gelire göre en düşük düzeylerde (yüzde 40-60 bandında) seyretti. 1978'de kişi başına milli gelirin yüzde 3,4 üzerinde olan asgari ücret aradan geçen 45 yılda kişi başına gelirin yüzde 40-45 altına düştü (Tablo 7, Grafik 9).

1974'te kişi başına milli gelirin yüzde 80,6'sı olan asgari ücret aradan geçen 45 yılda kişi başına gelirin yüzde 40-45 altına düştü.

Bu gerilemenin anlamı asgari ücretle çalışanların görece olarak yoksullaşmasıdır. Öte yandan asgari ücretle çalışanların oranının artması nedeniyle bu durum genel olarak ücret artışlarının da kişi başına milli gelir artışının çok altında kaldığını göstermektedir.

Bir diğer ifadeyle asgari ücret kişi başına gelire paralel olarak artsaydı brüt asgari ücretin 2025 yılında 42.901 TL olması gerekirdi. Oysa aynı dönemde asgari ücret 26.005,6 TL olarak uygulandı.

Tablo 7: 12 Eylül Öncesinden Bugüne Asgari Ücret ve Kişi Başına Milli Gelir (1978-2025)

	Ortalama Aylık Brüt Asgari Ücret (TL)	Yıllık Ortalama Brüt Asgari Ücret (TL)	Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (TL)	Asgari Ücretin Kişi Başına GSYH Oranı (Yüzde)
1974	1.200	14.400	17.875	%80,6
1975	1.200	14.400	23.185	%62,1
1976	1.550	18.600	28.832	%64,5
1977	1.800	21.600	36.137	%59,8
1978	3.300	39.600	52.699	%75,1
1979	4.700	56.400	90.146	%62,6
1980	5.400	64.800	162.030	%40,0
1981	8.467	101.600	238.835	%42,5
1982	10.000	120.000	309.363	%38,8
1983	16.200	194.400	399.941	%48,6
1984	22.444	269.325	617.104	%43,6
1985	28.744	344.925	960.353	%35,9
1986	41.400	496.800	1.365.886	%36,4
1987	57.825	693.900	1.964.145	%35,3
1988	100.125	1.201.500	3.339.539	%36,0
1989	167.250	2.007.000	5.774.550	%34,8
1990	303.750	3.645.000	9.816.526	%37,1
1991	575.250	6.903.000	15.474.435	%44,6
1992	1.071.000	12.852.000	26.412.299	%48,7
1993	1.885.875	22.630.500	47.109.280	%48,0
1994	3.056.250	36.675.000	90.509.076	%40,5
1995	5.602.500	67.230.000	178.823.931	%37,6
1996	12.022.500	144.270.000	335.173.277	%43,0
1997	24.688.125	296.257.500	644.595.794	%46,0
1998	40.605.000	487.260.000	1.150.949.320	%42,3
1999	85.837.500	1.030.050.000	1.694.562.495	%60,8
2000	114.300.000	1.371.600.000	2.668.381.491	%51,4
2001	143.448.750	1.721.385.000	3.794.405.173	%45,4
2002	236.437.875	2.837.254.500	5.486.260.437	%51,7
2003	306.000.000	3.672.000.000	7.068.968.865	%51,9
2004	433.575.000	5.202.900.000	8.622.210.370	%60,3
2005	489	5.864	9.940	%59,0
2006	531	6.372	11.484	%55,5
2007	574	6.885	12.653	%54,4
2008	624	7.483	14.113	%53,0
2009	680	8.154	13.970	%58,4
2010	745	8.937	15.964	%56,0
2011	817	9.801	18.928	%51,8
2012	914	10.962	21.037	%52,1
2013	1.000	12.001	23.946	%50,1
2014	1.103	13.230	26.624	%49,7
2015	1.238	14.850	30.056	%49,4
2016	1.647	19.764	33.131	%59,7
2017	1.778	21.330	39.019	%54,7
2018	2.030	24.354	46.202	%52,7
2019	2.558	30.701	52.287	%58,7
2020	2.943	35.316	60.545	%58,3
2021	3.577	42.924	86.232	%49,8
2022	5.737	68.844	176.651	%39,0

	Ortalama Aylık Brüt Asgari Ücret (TL)	Yıllık Ortalama Brüt Asgari Ücret (TL)	Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (TL)	Asgari Ücretin Kişi Başına GSYH Oranı (Yüzde)
2023	11.711	140.535	311.113	%45,2
2024	20.003	240.030	516.614	%46,5
2025	26.006	312.066	715.365	%43,6

Kaynak ve açıklama: Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla verileri 1975 ve 2017 arası için SBB, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Fert Başına GSYH ve SAGP (1975-2017) kullanılmıştır. 1974 yılına ait KB GSYH verisi GSYH'nin Türkiye nüfusuna bölünmesiyle DİSK-AR tarafından hesaplanmıştır. 2017 sonrası veri ise TÜİK, Dönemsel Hesaplar istatistiklerinden alınmıştır. 2023 yılı cari fiyatlarla Kişi Başına GSYH verileri Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2024 Yıllık Program'dan alınmıştır. 2024 ve 2025 yıllarına ilişkin gerçekleşme tahmini ve program hedefleri Orta Vadeli Program (2025-2027)'den alınmıştır. Asgari ücret verilerinin yıllık ortalamaları ve toplamaları DİSK-AR tarafından hesaplanmıştır. Olması gereken asgari ücret düzeyi 1974 yılında asgari ücretin KB GSYH'ye oranı olan yüzde 80,6 esas alınarak hesaplanmıştır.

Önemli Not: DİSK-AR tarafından daha önceki yıllarda yayımlanan araştırmalarda yer verilen asgari ücret ve KB GSYH verileri arasında kimi farklılıklar söz konusudur. Bu farklılık TÜİK'in 1998 revizyonu sonrası Kalkınma Bakanlığı'nın (eski DPT şimdiki Cumhurbaşkanlığı Strateji Bütçe Başkanlığı-SBB) 1998 öncesi verileri büyüme hızına göre yeniden hesaplamasından (revize etmesinden) kaynaklanmaktadır. Bu nedenle asgari ücretin KB GSYH'ye oranı değişmiştir. Bu tablodaki veriler SBB tarafından açıklanan revize edilmiş verileri kapsamaktadır.

2004 sonraki değerlerdeki sayısal farklılıklar 2005 yılında TL'den 6 sıfır atılarak yeni Türk lirasına (YTL) geçilmesinden kaynaklanmaktadır.

(*)2024 yılı gerçekleşme tahmini 2025 program hedefi olduğundan gerçekleşen Kişi Başına (KB) milli gelire göre asgari ücretin oranı değişiklik gösterebilir. Örneğin 2023'te öngörülen KB milli gelire göre asgari ücretin oranı yüzde 47,4'tü. Gerçekleşen KB milli gelire göre bu oran yüzde 45,2'ye geriledi.

ÜCRETLERİN ALIM GÜCÜ DÜŞTÜ

24 Ocak ve 12 Eylül sonrasında sistemli politikalarla ücretlerin alım gücünün düşürüldüğü bilinmektedir. Özellikle 12 Eylül sonrası grev yasağı döneminde YHK eliyle imzalanan toplu iş sözleşmeleriyle işçi ücretleri enflasyona yenik düştü. Dönem boyunca işçi ücretlerindeki gelişmeleri gösteren düzenli veri serilerini elde etmek oldukça zordur. Farklı kuruluşların farklı dönemler için ve farklı yöntemler kullandıkları ücret endeksleri söz konusudur.³³

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, eski adı Devlet İstatistik Enstitüsü- DİE) ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) uzun dönemli seri oluşturmaya olanak sağlayacak sistematik ücret çalışmaları yoktur. Ancak yine de açıklanan verilerden bir eğilim çıkarmak mümkündür. Diğer yaygın kullanılan ücret serileri sosyal güvenlik primine esas ücret endeksleridir. Bunlar sadece sigortalı işçileri yansıtmakta ve genellikle çalışanın fiilen aldığı ücretten farklılık göstermektedir. Ancak yine de eğilim göstermesi açısından önemlidir. Bir diğer ücret endeksi ise TİSK verilerine dayalı olarak yapılmaktadır. Bu farklı endekslerin bir arada kullanımı gerçek ücretlerdeki değişme konusunda önemli bir gösterge olabilir. Tablo 8'de üç farklı endekse göre 1979-1995 arasında gerçek ücretlerin değişimi yer almaktadır.³⁴

³³ Çelik (2017).

³⁴ Çelik (2017).

Tablo 8: Gerçek Ücret Endeksleri (1979-1995)

	SSK (1)	TİSK (2)	Kamu (3)
1979	100	100	-
1980	69,1	77,5	100
1981	64,4	84,2	106,4
1982	62,5	82,6	94,1
1983	65	78,6	91,5
1984	60,7	69,2	78,8
1985	55,5	67,8	67,3
1986	54,3	65,4	58,9
1987	83,2	66,8	70,8
1988	78,3	60,4	60,3
1989	90,4	77,3	88,2
1990	100,6	90,6	110
1991	118	133,5	156
1992	107,7	137	170
1993	97,5	139,5	181
1994	67,4	111,8	158,7
1995	51	94,1	-

Kaynak: Petrol-İş, 95-96 Petrol-İş Yıllık, İstanbul; Çelik (2017).

Açıklamalar:

¹ SSK primine esas ortalama günlük ücretler üzerinden SSK İstatistik Yıllıklarındaki veriler kullanılarak hesaplanmıştır.

² TİSK Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyeti araştırmalarındaki veriler kullanılarak hesaplanmıştır.

³ Yüksek Denetleme Kurulu ve DPT verilerinden hesaplanmıştır. Ham verilerden gerçek ücret endeksine dönüştürme çalışmaları İlyas Köstekli tarafından yapılmıştır.

Tabloda yer alan veriler Petrol-İş (1995) 95-96 Petrol-İş Yıllık, İstanbul. s. 341-343 arasından alınmıştır.

Üç farklı yöntem ve ölçeğe göre hesaplanan üç ayrı endekse bakıldığında benzer eğilimler ortaya çıkmaktadır. SSK primlerine esas kazanç endeksine baktığımızda 1979 yılında 100 olan gerçek ücret endeksinin 1980 yılından başlayarak hızla gerilediğini görüyoruz. Daha yaygın bir ücret dağılımını yansıtan SSK verilerindeki bu düşüşü, 24 Ocak kararlarıyla uygulamaya başlayan ve ücretler üzerinde baskı oluşturan politikaların ve 1980 askeri darbesinin yarattığı baskıcı iklimin sonucu olarak okumak mümkündür. TİSK ve kamu kesimi endekslerinde biraz daha farklı bir eğilim görmekteyiz. TİSK verilerinde 1980'de düşen ücretler 1981 ve 1982 yıllarında kısmi bir artış göstermekte ancak daha sonra hızla düşmektedir.

1983 ile 1988 arasında gerçek ücretlerde yüzde 40-50 civarında bir erime yaşanmıştır.

Ancak her üç endeksin ortak özelliği 1983 ile 1988 arasında yaşanan keskin düşüştür. Bu yıllarda gerçek ücretlerde yüzde 40-50 civarında bir erime yaşanmıştır. 1980-1984 arasında toplu iş sözleşmelerinin YHK tarafından bağtlanması ve sonrasında ANAP hükümetleri ve işveren

örgütleri tarafından toplu iş sözleşmeleri üzerinde oluşturulan basınç sonucunda gerçek ücretlerde önemli bir aşınma yaşanmıştır

Tablo 9: Sendikalı İşçilerin Ortalama Ücreti ile Asgari Ücret İlişkisi (1980-2015)

	Çıplak Ücret (Aylık) (TİSK) (TL)	Asgari Ücret (Aylık) (TL)	Çıplak Ücret/Asgari Ücret
1980	15.670,9	5.400,0	2,9
2015	1.719,2	1.273,5	1,3

Kaynak ve açıklama: TİSK işgücü maliyetleri istatistikleri, 1980 ve 2015. TİSK 2015 sonrasında işgücü maliyeti istatistiklerini yayımlamaktan vazgeçmiştir. TİSK işgücü maliyetleri istatistiklerinde yer alan veriler fiilen çalışılan işgününe dayalıdır. Hesaplama yapılırken veriler normal çalışma sürelerine dönüştürülmüştür.

TİSK verilerine göre hesaplanan sendikalı işçilerin ortalama ücretleri ile asgari ücret arasındaki ilişki de ortalama ücret düzeyindeki gerilemeyi ortaya koymaktadır. 12 Eylül öncesinde TİSK üyesi işyerlerinde çalışan sendikalı işçilerin ortalama ücretleri asgari ücretin 2,9 katı iken, bu oran 2015 yılında 1,3'e gerilemiştir (Tablo 9). TİSK 2015 sonrasında ücret maliyeti istatistiklerini yayımlamadığı için elimizde son veriler yoktur. Ancak DİSK-AR tarafından 2017 yılında yapılan araştırmaya göre sendikalı işçi ücretleri asgari ücretin yüzde 35,3 fazlasıdır.³⁵ DİSK-AR tarafından 2020 yılında bir araştırmaya göre ise DİSK üyesi işçilerin ortalama ücreti asgari ücretin yüzde 56,5 fazlası olarak saptanmıştır.³⁶

Benzer bir eğilimi ortalama sendikalı işçilerin ortalama ücreti ve Kişi Başına GSYH ilişkisinde de görmek mümkündür. 1980'de ortalama sendikalı işçilerin çıplak aylık ücreti Kişi Başına GSYH'nin yüzde 60 fazlası iken 2015 yılında yüzde 20 altına düşmüştür (Tablo 9). Bir diğer ifadeyle sendikalı işçi ücretleri kişi başına gelire göre yarı yarıya azalmıştır.

Tablo 10: Sendikalı İşçilerin Ortalama Ücreti ile Kişi Başına GSYH İlişkisi (1980-2015)

	Çıplak Ücret (Aylık) (TL)	Kişi Başına GSYH (Aylık) (TL)	Çıplak Ücret/Kişi Başına GSYH
1980	15.670,9	9.808,8	1,6
2015	1.719,2	2.093,2	0,8

Kaynak ve açıklama: Kaynak ve açıklama: 1980 yılı için TİSK işgücü maliyetleri istatistikleri. TİSK 2015 sonrasında işgücü maliyeti istatistiklerini yayımlamaktan vazgeçmiştir.

Gerçek ücretlerde yaşanan gerileme ve işçi ücretleri üzerindeki basınç 1989 yılında kamu kesiminde **Bahar Eylemleri** olarak adlandırılan işçi eylemlerine yol açmış ve aynı dönemde grev eğiliminde de ciddi bir artış gündeme gelmiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak 1989'dan

³⁵ DİSK-AR (2017), *Türkiye İşçi Sınıfının Görünümü*, Ed. Aziz Çelik, İstanbul: DİSK Yayınları.

³⁶ DİSK-AR (2020), *Covid-19 İşçileri Nasıl Etkiledi? Salgının Çalışma Yaşamına Etkileri-DİSK Üyesi İşçilere Yönelik Alan Araştırması Özet Sonuçları*, Ed. Aziz Çelik, İstanbul: DİSK Yayınları.

başlayarak işçi ücretlerinde özellikle de kamu işçilerinin ücretlerinde ciddi bir sıçrama yaşanmıştır. 1980’de 100 olan kamu işçisi reel ücreti endeksi, 1991’de 156’ya 1993’te 181’e yükselmiştir.

Ücretlerdeki bu yükselme eğilimi 1995’te gerilemeye dönüştü. 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz, 5 Nisan 1994 kararlarıyla uygulanmaya başlanan ekonomik önlemler ve 1995 yılındaki yoğun grev ertelemeleri kamu toplu iş sözleşmelerini ve ücret düzeyini yakından etkiledi. Kamu kuruluşları ekonomik krizi gerekçe göstererek 1994 yılı içinde ödenmesi gereken toplu sözleşme zamlarının son dilimini ödeme imkânları olmadığını ileri sürdüler.

Sonuçta kamu işveren sendikaları ile Türk-İş arasında yapılan görüşmeler sonucunda yeni bir ödeme planı gündeme geldi. Böylece toplu sözleşme zamları 6 ay süreyle faizsiz olarak ertelendi. Yüksek enflasyon ve faiz oranlarının söz konusu bu dönemde 6 aylık faizsiz erteleme reel ücretlerde önemli bir gerilemeye yol açtı.³⁷

Tablo 11: Asgari Ücret ile Kişi Başına GSYH İlişkisi (1974-2025)

Asgari Ücretin Kişi Başına GSYH Oranı (%)	
1974	% 80,6
1980	% 40,0
2002	%51,7
2025	%43,6

Kaynak: Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla verileri 1975 ve 2017 arası için SBB, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Fert Başına GSYH ve SAGP (1975-2017) kullanılmıştır. 1974 yılına ait KB GSYH verisi GSYH’nin Türkiye nüfusuna bölünmesiyle DİSK-AR tarafından hesaplanmıştır. 2017 sonrası veri ise TÜİK, Dönemsel Hesaplar istatistiklerinden alınmıştır.

12 Eylül sonrasında asgari ücret ile Kişi Başına GSYH ilişkisine bakıldığında önemli kayıpların olduğu görülmektedir. Ülke düzeyindeki ortalama büyüme ve toplumsal zenginlik artışı olarak ifade edebileceğimiz KB GSYH’den asgari ücretin payı düşmektedir. Asgari ücretin KB GSYH’ye oranı 1974’te yüzde 80 ilen 1980’de sert bir düşüşle yüzde 40’a kadar düşmüştür. Asgari ücret AKP döneminde kişi başına GSYH’ye göre düşük düzeyde seyretti ve 2025’te KB GSYH’nin asgari ücretten aldığı pay yüzde 43’e kadar gerilemiştir.

GELİR DAĞILIMI BOZULDU

24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Darbesi’nin gelir dağılımını bozucu bir etki yarattığı çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. 1978 yılında milli gelir içinde ücret ödemelerinin payı yüzde 35,19 olarak hesaplanırken, 24 Ocak kararlarının etkisiyle 1980’de ücret payı yüzde 26,6 olarak hesaplanmıştır (Tablo 12). Ancak 12 Eylül sonrasında emeğin milli gelir içindeki payında dramatik bir düşüş yaşanmıştır. 1988, 1989 ve 1990 yıllarında ücretlerin milli gelir içindeki

³⁰ Murat Özveri (tarihsiz), *İşçiler ve Bir Hukuk Devleti Masalı*, İzmit: Selüloz-İş Sendikası.; Murat Özveri (1999), *Ekonomik Kriz Koşullarında Toplu İş Sözleşmesi Özerkliği, “Uygulama Sorunu”*, Ankara: Selüloz-İş Yayını.

payının yüzde 14 civarına gerilediği saptanmıştır. Buna karşılık 1978’de yüzde 38,15 olan sermaye payının ise yüzde 68,25’e yükseldiği görülmektedir. Tarım kesimin milli gelirden aldığı pay ise yüzde 26,7’den yüzde 17,55’e düşmüştür (Tablo 12). Öte yandan ücretlilerin istihdamdaki payları artarken milli gelir içindeki paylarının düşmesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir durumdur.

1978’de ücretlerin milli gelir içindeki payı yüzde 35,19 iken 1990’lara doğru yüzde 14 civarına gerilemiştir.

Tablo 12: Faktör Paylarına Göre Gelir Dağılımı (Yüzde)

	Kar ve Faiz	Ücret	Tarım
1978	38,15	35,19	26,66
1979	42,88	32,79	24,33
1980	49,47	26,66	23,87
1981	52,15	24,68	23,17
1982	53,65	24,56	21,79
1983	54,69	24,78	20,52
1984	57,99	21,57	20,44
1985	62,08	18,84	19,08
1986	64,21	17,70	18,09
1987	65,40	17,00	17,6
1988	70,20	14,00	15,8
1989	68,80	14,90	16,3
1990	68,25	14,20	17,55

Kaynak: Özmucur, S. (1987), *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolar İfadesi ve Gelir Yolu İle Hesaplanması*, İTO, Yayın No: 1987/1; Kirmanoğlu, H. ve diğerleri (1992), *Türkiye’de Gelir Bölüşümünü Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar*, TOBB, Yayın No: 222; aktaran: DİSK (1994), *9. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul: DİSK Yayınları.

İşçi sınıfının ekonomik durumuna ilişkin bütün göstergeler 24 Ocak ve 12 Eylül’ün işçi hakları ve işçilerin gelirlerinde büyük bir kayba yol açtığını ortaya koymaktadır. Asgari ücrette ve genel olarak ücretlerde önemli bir aşınma yaşanırken, gelir dağılımı da ciddi olarak bozulmuştur. 1980 öncesinden bugüne gelir dağılımı konusunda karşılaştırmalı bir seri yapmak oldukça zordur. Ancak farklı yöntemlerle hesaplanan emeğin (işgücünün) milli gelir içindeki payı ciddi biçimde düşük seyretmektedir.

Örneğin TÜİK 2000’li yıllara ilişkin fonksiyonel gelir dağılımı tabloları işgücünün payının ciddi biçimde düşük olduğunu ortaya koymaktadır. 2009-2024 arası brüt giydirilmiş işgücü maliyetinin Gayri Safi Katma Değer içindeki payı yüzde 32’dir.

**Tablo 13: Gayri Safi Katma Değer içinde İşgücü Ödemelerinin Payı (2009-2024)
(Yüzde)**

Brüt İşgücü Maliyeti (%)	
2009	29,7
2010	30,4
2011	29,9
2012	31,3
2013	31,6
2014	32,5
2015	33,5
2016	36,3
2017	33,9
2018	32,7
2019	33,9
2020	32,5
2021	29,5
2022	26,1
2023	32,2
2024	37,0
Ortalama	32,1

Kaynak: TÜİK

Dahası ücretli çalışanların istihdamdaki payının 1980 öncesinde başında yüzde 35 günümüzde ise yüzde 70'e yaklaştığı üzerinde olduğu düşünülecek olursa emeğin payının göreceli olarak ciddi biçimde düştüğünü söylemek mümkündür.

1978-1980 arasında ücretli istihdam oranı yüzde 33 düzeyinde iken emeğin milli gelirdeki payı yüzde 31,5 olarak tahmin edilmektedir. 2015-2024 arası 10 yıllık dönemde ücretli çalışanların istihdam içindeki payı yüzde 69'a yükselirken payı yüzde 32,8'de kalmıştır. Eğer işgücünün milli gelir içindeki payı istihdam içindeki payına paralel olarak artsaydı günümüzde bu oranın yüzde 66 düzeyinde olması gerekirdi. Gelir bölüşümündeki en çarpıcı tablo budur.

Tablo 14: Ücretli İstihdam Oranı ve Katma Değer İçindeki Pay (1978-1980 ile 2009-2024 Karşılaştırması)

Ücretli İstihdam Oranı	Milli Gelirde Pay (%)
1978-1980	31,5
2015-2024	32,8

Kaynak: Tablo 12 ve tablo 13'ten yararlanarak hesaplanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

DİSK'E DARBE VE DAVA³⁸

12 Eylül 1980 askeri darbesi Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yaşamında ağır tahribata yol açmış ve ülkenin siyasal ve iktisadi yapısını baştan aşağı değiştirmiştir. 12 Eylül'ün en önemli amaçlarından biri de yükselen toplumsal muhalefeti ve işçi hareketini bastırmaktı. Bu nedenle 12 Eylül darbecilerinin en önemli hedeflerinden biri DİSK oldu.

12 Eylül ile birlikte DİSK'in ve üye sendikalarının faaliyetleri durduruldu ve malvarlıkları donduruldu. DİSK'in ve üye sendikaların malvarlığı kayımlara devredildi. DİSK yönetici ve temsilcileri gözaltına alındı, işkence gördü ve birçoğu tutuklanarak uzun yıllar hapis yattı. DİSK'in kapatılması ve 52 DİSK yöneticisine idam talebiyle dava açıldı. İdamı istenenlerin sayısı dava devam ederken 78'e yükseldi. DİSK 11 yıl boyunca (1991'e kadar) faaliyetten men edildi.

DİSK'e yönelik sistemli saldırılar 12 Eylül öncesinde başladı.

DİSK'e yönelik sistemli saldırılar 12 Eylül öncesinde başladı. Önce 22 Temmuz 1980'de Kemal Türkler öldürüldü. DİSK'in 11 yıllık ve Maden-İş'in 1954-1980 arasında 26 yıllık Genel Başkanı Kemal Türkler, 22 Temmuz 1980'de evinin önünde kurşunlanarak katledildi. Kemal Türkler'in öldürülmesi 12 Eylül'e giden yolda son adımlardan biriydi. Kemal Türkler'in öldürülmesinden bir hafta sonra, 30 Temmuz 1980'de, bu kez DİSK'in kapatılması için düğmeye basıldı. Bakırköy Cumhuriyet Başsavcılığı, DİSK'in kapatılması istemi ile Bakırköy İş Mahkemesi'ne dava açtı.³⁹

DARBE İLE DİSK'İN FAALİYETLERİ DURDURULDU

12 Eylül darbesinin sendikal alandaki temel hedefi DİSK oldu. Darbenin ilk günü yayımlanan 7 numaralı MGK bildirisi ile siyasi parti faaliyetlerinin yasaklanmasının yanı sıra, DİSK ve MİSK ile bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri de durduruldu. 15 Eylül 1980 tarihli ve 8 numaralı MGK kararı ile DİSK, MİSK ve Hak-İş ile bunlara bağlı sendikaların hesapları bloke edildi.

12 Eylül'de faaliyetleri durdurularak hakkında dava açılan tek sendikal örgüt DİSK oldu.

³⁸ DİSK Davası ayrıntılı bir biçimde şu kitapta ele alınmıştır: Aziz Çelik (Ed.) (2025). *DİSK Tarihi: Darbe, Dava, Dayanışma (1980-1991)*. İstanbul: DİSK Yayınları. Burada kısa bir özete yer verilmiştir.

³⁹ *Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1980.

MİLLİ GÜVENLİK KONSEYİNİN 7 NUMARALI BİLDİRİSİ:

1) Siyasî parti faaliyetleri yasaklanmıştır. Parti bina ve tesisleri sıkıyönetim ve garnizon komutanlıklarınca emniyet ve kontrol altına alınacaktır.

2) Kamu düzeni ve genel asayiş gereği olarak DİSK, MİSK ve bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durdurulmuştur.

Bu kuruluşların yöneticileri Türk Silahlı Kuvvetlerinin güvencesi altına alınmıştır.

3) Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay hariç diğer bütün derneklerin faaliyetleri durdurulmuştur.

4) Bu hafta sonu yapılacak bütün spor faaliyetleri yasaklanmıştır.

Durum ve şartlara göre sıkıyönetim ve garnizon komutanlıklarınca spor faaliyetlerine bilahare izin verilecektir.

5) Bankaların faaliyetleri ikinci bir emre kadar durdurulmuştur. Güvenlikleri sıkıyönetim ve garnizon komutanlıklarınca sağlanacaktır.

Kenan EVREN Orgeneral Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı

Hak-İş'in faaliyetleri durdurulmadı, sadece mal varlığı donduruldu ve 5 ay sonra (Şubat 1980'de) Hak-İş'in malvarlığı serbest bırakılarak sendikal faaliyet yürütmesine olanak sağlandı. DİSK ile birlikte faaliyetleri durdurulan MİSK hakkında ise dava açılmadı. Böylece 12 Eylül'de faaliyetleri durdurularak hakkında kapatma davası açılan tek sendikal örgüt DİSK oldu.

MİLLİ GÜVENLİK KONSEYİ KARARI NO: 8

1. DİSK, MİSK ve HAK-İŞ ile bunlara bağlı sendikaların mevduatı ilgili bankalar tarafından bloke edilecek ve ikinci bir emre kadar bunlardan ödeme yapılmayacaktır. Bankalar kendilerinde bulunan bu tür hesapla ilgili bilgileri ve bunlarda meydana gelecek artışları bir hafta içinde Maliye Bakanlığına bildireceklerdir.

2. DİSK, MİSK ve HAK-İŞ ile bunlara bağlı sendikalara üyelik aidatlarını şimdiye kadar, bankadaki hesaplarına değil de bizzat temsilcilerine ödeyen işverenler bundan sonra bu aidatı ilgili sendika adına milli bir bankada açtıracakları hesaba tevdi edeceklerdir. Bu paralara da aynı şekilde işlem yapılacaktır.

3. DİSK, MİSK ve HAK-İŞ ile bunlara bağlı sendikaların genel merkezlerindeki, merkezlerindeki ve şubelerindeki para, kıymetli evrak ve her türlü malzeme Sıkıyönetim Komutanlıkları tarafından bir heyetle ve tutanakla tesbit edilecektir. Bunlardan:

a. Para ile kıymetli evrak ve kıymetli malzeme milli bir bankada muhafaza edilecek; buna ait bilgi bankalar tarafından bir hafta içinde Maliye Bakanlığına bildirilecektir.

b. Suç delili olan evrak, doküman ve malzeme Sıkıyönetim Askeri Savcılıklarına intikal ettirilecektir.

c. Diğer evrak ve malzeme bulundukları yerde muhafaza altına alınacaktır. 14/9/1980

TÜRK-İŞ VE HAK-İŞ'TEN 12 EYLÜL DARBESİNE DESTEK

12 Eylül 1980 darbesinden sonra DİSK, büyük saldırıya uğradı. Türk-İş ve Hak-İş'ten ise darbeye açık bir biçimde destek açıklamaları geldi. Türk-İş Kenan Evren'e askeri darbeyi destekleyen mesaj gönderdi ve üye sendikaların çoğunun genel başkanlarından oluşan Yönetim Kurulu da aynı tavrı gösterdi:⁴⁰

Milli Güvenlik Konseyi adına Sayın Devlet Başkanının ifade ettiği gibi, ülkemizde devlet otoritesini yeniden hâkim kılabilmek, ülkeyi yaşanılır hale getirmek, can ve mal güvenliğini korumak ve Türk demokrasisini gerçek ve sağlam temeller üzerine oturtmak hiç şüphesiz büyük vatandaş topluluğunun da ciddi özlemi haline gelmiştir. Türk-İş Yönetim Kurulu, (...) 12 Eylül'den sonra, yurdumuzun en büyük işçi kuruluşu olarak Milli Güvenlik Konseyi'ne yardımcı ve destek olmayı bir vatanperverlik saymaktadır.

Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide, darbe hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı olarak görevlendirildi. Hak-İş 12 Eylül darbesini açıkça destekledi ve darbe ile faaliyetleri durdurulan DİSK'i suçladı:⁴¹

12 Eylül öncesi günlerde, iller, ilçeler, köyler, mahalleler işgal edilmiş, rahatça Enternasyonal Marşı söylenmiş, Komünizm şiddet derecesine varmıştı. Sanayi tesisleri, fabrikalar çalışamaz hale gelmiş, yabancı ideolojiye bağlı işçi teşekkülleri ve bundan yararlanan sendika ağaları türemişti. Bu işçi örgütleri büyük şehirlerde kanlı meydanlar oluşturmuşlar ve bazı politikacılar bile hareketlere katılmışlardır. Bu durumlar karşısında TÜRK ordusu ülke yönetimine tümüyle el koymuş, 12 Eylül 1980 tarihi yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. (...) Harekâtın ilk gününde yayımlanan Milli Güvenlik Konseyi'nin 7 No.lu bildirisiyle anarşiyi körükleyen, işçileri karanlık emelleri uğruna ve kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendiren sendika ve Konfederasyonlar faaliyetten men edildiler.

Hak-İş'in 19-20 Aralık 1981 günleri toplanan 3. Genel Kurulu, Genel Başkan Aziz Yılmaz'ın konuşmasıyla açıldı. Aziz Yılmaz şunları söyledi: "12 Eylül yönetiminin gerek ülkemiz içinde ve gerekse uluslararası münasebetlerdeki keskin ve kararlı tavrını gönülden destekliyoruz." Hak-İş'in 1986 yılında toplanan 5. Genel Kuruluna sunulan Çalışma Raporu'nda şu ifade yer alıyordu: "12 Eylül harekâtı ne denli haklı bulunmuş ise, getirdikleri de o denli tartışma konusudur."⁴²

ASRIN ANTI-SENDİKAL DİSK DAVASI

1980-1991 arası 11 yıllık dönemi kapsayan DİSK Davası ve soruşturması, 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından DİSK'i ve sendikal hareketi hedef alan devasa bir anti-sendikal operasyondur. Dava, tam 11 yıl sürmüş ve soruşturma aşaması binlerce kişiyi kapsamıştır. Binlerce kişi gözaltına alınmış, ağır işkence ve kötü muameleye uğramıştır. Davanın yargılama süreci 1.477 sendikacı ve aktivisti kapsamaktadır. Bu sanıkların 78'i hakkında idam cezası talep edilmiştir. Bu 78 kişi arasında 65 DİSK'li sendikacı ve 13 kitle örgütü yöneticisi vardır.

DİSK Davası, sadece bir sendikanın yargılanması değil, aynı zamanda sınıf sendikacılığını, toplumsal muhalefeti ve toplumsal uyanışı bastırma davasıdır. Darbecilerin birinci ve temel

⁴⁰ Yıldırım Koç (2015), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1975'ten 1991'e*, İzmir: Birleşik Matbaacılık, s.228.

⁴¹ Aktaran Yıldırım Koç, Hak- İş, 3. Genel Kurul Çalışma Raporu, 19-20 Aralık 1981, Ankara, 1981, s.31.

⁴² Koç (2015), s.233.

hedefi DİSK olmuştur. Dava, sendikalaşma hakkı, hak mücadelesi, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, toplu iş sözleşmesi ve grev hakkı gibi temel hak ve özgürlüklerin yargılandığı siyasi bir davadır.

Tablo 15: Özetle DİSK Davası

KİŞİLER-ÖRGÜTLER	Sayı
Soruşturulanlar ve Adı Geçenler	2.480
Gözaltına Alınanlar (Tahmini)	1.955
Fezlekedeki Adı Geçenler	1.787
Fezlekeye Göre Firariler	691
Yargılananların Sayısı	1477
İdamı İstenen DİSK'li Sayısı	65
İdamı İstenen Kitle Örgütü Yöneticileri	13
DİSK Ana Davası Sanıkları	90
Kapatılması İstenen Sendika	DİSK ve üye 30 sendika
İddianamede Suçlanan Milletvekili ve Senatör	114
Ceza Verilenler	264
Beraat Edenler	1.169
Tefrik ve Düşmeler	44
Toplam Hapis Cezası	2 bin 50 yıl 8 ay
Cezalar	1-15 yıl arası
SÜRELER	Sayı
Gözaltı Süreleri	107 güne kadar
Gözaltı ve Tutukluluk Süreleri	4 yıl 7 güne kadar
İddianamenin Okunması	67 gün
Sorguların Süresi	16 ay
Abdullah Baştürk'ün Sorgusu	2,5 ay (20 oturum)
Delillerin Değerlendirilmesi	13,5 ay
Sıkıyönetim Mahkemesi'nde Dava Süresi	5 yıl
Davanın Toplam Süresi	10 yıl 10 ay
HACİMLER	Sayı
DİSK İddianamesi	865 sayfa
Abdullah Baştürk'ün Savunması	470 sayfa
Avukatların Ortak Savunması	857 sayfa
İddianamelerin Tahmini Sayfa Sayısı	3000 sayfa
Gözden Geçirilen Belge Sayısı	25 bin
Gözden Geçirilen Klasör Sayısı	181
Esas Hakkında Mütalaa	809 sayfa
Gerekçeli Karar	35 cilt kitap

UZUN GÖZALTI SÜRELERİ VE İŞKENCELER

DİSK’li sendikacılar 14 Eylül 1980 günü yayımlanan İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı’nın 49 no.lu bildirisinin ardından “güvence” adı altında gözaltına alınmaya başladı. Böylece DİSK yöneticileri için aylarca sürecek gözaltı ve sonrasındaki tutukluluk süreci başlamış oldu. 17 Eylül 1980 günü gözetim süresi 30 güne çıkarıldı ve “güvence” kısa bir süre sonra gözetime dönüştü. Daha sonra Milli Güvenlik Konseyi’nce gerçekleştirilen kanun değişikliğiyle gözaltı süresi 90 güne çıkarıldı. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk’ün de aralarında olduğu 2000 civarında DİSK ve üye sendika yöneticisi, temsilcisi ve üyesi ile DİSK uzmanı gözaltına alındı.

DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk’ün de aralarında olduğu 2000 civarında DİSK ve üye sendika yöneticisi, temsilcisi, üyesi ile uzmanı gözaltına alındı.

DİSK ve DİSK’e bağlı sendikaların yöneticileri 27 Aralık 1980’e kadar gözaltında tutuldular ve hâkim önüne çıkarılmadılar. **Gözaltı süreleri mevcut kanunlar da çiğnenerek 110 güne kadar uzatıldı ve bu sürede avukatlarıyla görüştürülmediler.** Genel Başkan Baştürk 106 gün, Genel Sekreter Işıklar 69 gün, Yürütme Kurulu Üyeleri Rıza Güven 102 gün, Celal Küçük 106 gün, Kemal Nebioğlu 110 gün, Mustafa Aktulgalı 106 gün ve Süleyman Çelebi 102 gün gözaltında tutuldu. Askeri cunta tarafından 90 güne çıkarılan gözaltı süreleri de aşılarak DİSK Yürütme Kurulu üyeleri yargıç karşısında çıkarılmadı. DİSK Yöneticileri bu dönem boyunca işkence ve kötü muameleye maruz bırakıldı.

Gözaltında işkence gören ve kötü muameleye uğrayanlar arasında DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk, DİSK Genel Sekreteri Fehmi Işıklar, DİSK kurucusu ve yöneticisi Kemal Nebioğlu ile İstanbul Belediye eski Başkanı Ahmet İsvan da vardı. Gözaltındaki diğer DİSK’lilere de yoğun işkenceler yapıldı.

DİSK üyesi Maden-İş 13. Bölge (Bursa) Temsilciliği Avukatı Ahmet Hilmi Feyzioğlu, 2 Ekim 1980’de gözaltında tutulduğu Bursa Emniyet’inin Siyasi Şube’nin bulunduğu beşinci katından atılarak öldürüldü.⁴³ 25 Temmuz 1981 günü Sıkıyönetim Komutanlığınca aranmakta olan DİSK’e bağlı İlerici Deri-İş Genel Başkanı Kenan Budak İstanbul Zeytinburnu’nda polislerin açtığı ateş sonucu öldürüldü⁴⁴.

DİSK ve DİSK’e bağlı sendikaların yöneticileri 27 Aralık 1980’e kadar gözaltında tutuldular ve hâkim önüne çıkarılmadılar. Gözaltı süreleri mevcut kanunlar da çiğnenerek 110 güne kadar uzatıldı.

DİSK ana davası kapsamında ilk tutuklamalar 27 Aralık 1980’de başladı. Askeri savcılıkça sayısı 2 bini bulan DİSK yöneticileri, bağlı sendika yöneticileri, işyeri temsilcileri ve üyeleri hakkında Anayasal düzeni zorla yıkarak yerine işçi sınıfının hakimiyetine dayalı Marksist-Leninist düzen

⁴³ Atılım, 1 Aralık 1980, s.6-7.

⁴⁴ Milliyet, 26 Temmuz 1981.

kurmak amacıyla yasa dışı örgütsel faaliyette bulundukları ve Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası'na aykırı davrandıkları iddiasıyla açılan soruşturmada 506 kişinin tutuklanması istemiyle Askeri Mahkeme'ye sevkine karar verdi.⁴⁵ Mahkeme 506 kişinin 68'inin tutuklanmasına karar verildi. Tutuklamalar 1981'de de devam etti.

DİSK YÖNETİCİLERİNE İDAM TALEBİ

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı 25 Haziran 1981'de yaptığı açıklamayla aralarında DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün de bulunduğu 51 DİSK yöneticisi için (daha sonra 78'e yükseldi) Türk Ceza Kanunu'nun 146/1 maddesini ihlal ettikleri iddiasıyla idam cezası istemiyle dava açıldığını duyurdu.⁴⁶ Askeri Savcı Süleyman Takkeci DİSK hakkında dava açtığını duyurmasına rağmen yasadışı bir biçimde iddianameyi 30 Kasım 1981 tarihinde sanıklara tebliğ etti. DİSK Davası'na İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi'nde 24 Aralık 1981 günü başlandı.

İddianamede DİSK, Marksist-Leninist illegal bir örgüt olmakla, devlet nizamını, anayasal düzeni, devletin temel kuruluşlarını ihtilalci yöntemlerle yıkmaya teşebbüsle suçlanıyordu. Savcı, DİSK'in yasal sendikal faaliyetlerini gizli örgüt çalışması olarak suçluyordu.

DİSK Ana Davası başta Genel Başkan Abdullah Baştürk olmak üzere 9'u yürütme kurulu, 20'si yönetim kurulu, 7'si onur kurulu, 6'sı denetim kurulu ve 10'u da bölge temsilcilikleri olmak üzere 52 DİSK yöneticisini kapsadı. Daha sonra ek iddianamelerle sanık sayısı 90'a idamı istenen sanık sayısı 78'e yükseldi. Ek iddianamelerle idamı istenen sanıkların bir kısmı DİSK yöneticileri iken bir kısmı Demokratik Platform toplantılarına katılmaları gerekçe gösterilerek haklarında dava açılan demokratik kitle örgütü yöneticileriydi.

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı'nın 25 Haziran 1981 tarihinde hazırladığı iddianame ile DİSK'in 52 yöneticisi hakkında Türk Ceza Kanunu'nun 146/1 maddesini ihlal ettikleri iddiasıyla idam cezası istendi. Bu sayı daha sonra 78'e yükseldi.

⁴⁵ Cumhuriyet, 28 Aralık 1980.

⁴⁶ Cumhuriyet, 26 Haziran 1981.

Tablo 16: DİSK Ana Davası’nda İdamı İstenen DİSK Yöneticileri

Sanık No	Adı Soyadı	Görevi	Gözaltı Süresi	Sanık No	Adı Soyadı	Görevi	Gözaltı Süresi
1	Abdullah Baştürk	Genel Başkan	106	27	Akçin Koç	Yönetim Kurulu Üyesi	32
2	Ahmet Fehmi Işıklar	Genel Sekreter	69	28	Yalçın Talaka	Yönetim Kurulu Üyesi	102
3	Ali Rıza Güven	Yürütme Kurulu Üyesi	102	29	Özcan Kesgeç	Yönetim Kurulu Üyesi	29
4	Celal Küçük	Yürütme Kurulu Üyesi	106	30	Ergün Faruk Erdem	Onur Kurulu Üyesi	102
5	Kemal Nebioğlu	Yürütme Kurulu Üyesi	110	31	Türker Azaklı	Onur Kurulu Üyesi	102
6	Mukbil Zırtıoğlu	Yürütme Kurulu Üyesi	106	32	Ali Taşer	Onur Kurulu Üyesi	3
7	Tuncer Kocamanoğlu	Yürütme Kurulu Üyesi	18	33	İsmail Çalışkan	Onur Kurulu Üyesi	84
8	Mustafa Aktulgalı	Yürütme Kurulu Üyesi	106	34	Cemal Arslan	Onur Kurulu Üyesi	92
9	Süleyman Çelebi	Yürütme Kurulu Üyesi	102	35	Osman Özkan	Onur Kurulu Üyesi	35
10	Selahattin S. Sayın	Yönetim Kurulu Üyesi	102	36	Şaban Aydın	Onur Kurulu Üyesi	106
11	Halil Hayta	Yönetim Kurulu Üyesi	85	37	Talat Öz	Denetim Kurulu	102
12	Kemal Yılmaz	Yönetim Kurulu Üyesi	103	38	Fikri Tanta	Denetim Kurulu	102
13	Ali Şahin	Yönetim Kurulu Üyesi	102	39	Mehmet Bekiroğulları	Denetim Kurulu	102
14	Mehmet Mıhlacı	Yönetim Kurulu Üyesi	102	40	İsmail Özbiçer	Denetim Kurulu	102
15	Kenan Akman	Yönetim Kurulu Üyesi	103	41	Kemal Akar	Denetim Kurulu	70
16	Niyazi Kuas	Yönetim Kurulu Üyesi	106	42	Dursun Ali Kocaman	Denetim Kurulu	102
17	Mustafa Karadayı	Yönetim Kurulu Üyesi	76	43	Ali Kaya	Bölge Temsilcisi	63
18	İsmet Cantekin	Yönetim Kurulu Üyesi	102	44	Saim Akbulut	Bölge Temsilcisi	82
19	İsmail Hakkı Önal	Yönetim Kurulu Üyesi	102	45	Sefer Güvenç	Bölge Temsilcisi	56
20	Belgüzar Can	Yönetim Kurulu Üyesi	102	46	Recep Koç	Bölge Temsilcisi	80
21	Demirhan Tuncay	Yönetim Kurulu Üyesi	102	47	Tayyar Elmas	Bölge Temsilcisi	56
22	Nusret Aydın	Yönetim Kurulu Üyesi	39	48	Rafet Demirtel	Bölge Temsilcisi	86
23	Rıdvan Budak	Yönetim Kurulu Üyesi	102	49	Süleyman Turan	Bölge Temsilcisi	104
24	Ekrem Akkuş	Yönetim Kurulu Üyesi	102	50	Celal Alçınkaya	Bölge Temsilcisi	80
25	Durmuş Ali Yalnız	Yönetim Kurulu Üyesi	106	51	Yusuf Yürekli	Bölge Temsilcisi	84
26	Tahir Güner	Yönetim Kurulu Üyesi	102	52	Hasan Kahraman	Bölge Temsilcisi	80

DİSK genel merkez yöneticileri ile başlayan DİSK Ana Davası’nın, DİSK’e üye sendikaların yöneticileri ve üyeleri ile DİSK uzmanları ve DİSK’e katkıda bulunmuş kişi ve kuruluşlar hakkında ayrı ayrı yürütülen soruşturmalar sonucunda açılmış olan 160 ayrı davanın ana dava ile birleştirilmesi sonucunda DİSK Davası haline geldi ve sanık sayısı 52’den 1.477’ye yükseldi.⁴⁷

⁴⁷ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1996), 1. Cilt, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, s.319.

Tablo 17: Ek İddianamelerle Eklenen DİSK Davası Sanıklarından İdamı İstenenler

Sanık No	Adı Soyadı	Görevi	Sanık No	Adı Soyadı	Görevi
53	Şükrü Özbayrak	Yönetim Kurulu Üyesi (5. Genel Kurul)	66	Harun Aykut Göker	Tüm Teknik Elemanlar Derneği (TÜTED) Genel Başkanı
54	Erol Yalçın	Yönetim Kurulu Üyesi 5. ve 7. Genel Kurul)	67	Ahmet Balamir	Tüm Asistanlar Birliği (TÜM-AS) Genel Başkanı
55	Mustafa Cengiz Acar	Yönetim Kurulu Üyesi (6. Genel Kurul)	68	Fikri Şen	Tüm Teknikerler Derneği Genel Başkan Vekili
56	Ali Özarkalıoğlu	Yönetim Kurulu Üyesi (6. ve 7. Genel Kurul)	69	Erdoğan Özen	DİSK Onur Kurulu Üyesi (5. Genel Kurul)
57	Çetin Uygur	Yönetim Kurulu Üyesi (7. Genel Kurul)	70	Ahmet Ertan	DİSK Onur Kurulu Üyesi (6. Genel Kurul)
58	Sebahattin Topuz	DİSK Karadeniz Bölge Temsilcisi	71	Ali Kanıkara	Tüm Sağlık Personeli Derneği (TÜS-DER) Genel Başkanı
59	Teoman Öztürk	TMMOB eski Genel Başkanı	72	Halil Yasin Ketenöğlu	Tüm Devrimci Gençlik Federasyonu (DGDF) Genel Başkanı
60	Ahmet Yıldız	Halkevleri Genel Başkanı	73	Abdullah Soner	Tüm Ormancılar Derneği (Tüm Or-Der) Genel Başkanı
61	Ethem Erhan Taneri	Demokratik Sol Dernekler Federasyonu (DSDF) Genel Başkanı	74	Abdurrahman Sadık Göğcan	İşçi, Köylü, Öğrenci ve Genç Öncüler Derneği (Genç-Güç) Yönetim Kurulu Üyesi
62	Ercan Eyüpoğlu	TÜMOD Genel Sekreteri	75	Orhan Salih Taylan	Görsel Sanatçılar Derneği Genel Başkanı
63	Hakkı Öztürk	DİSK Yönetim Kurulu Üyesi (5. Genel Kurul)	76	Abdurrahman Cevat Özhasırcı	DİSK Yönetim Kurulu Üyesi (5. Genel Kurul)
64	Ayhan Ak	Devrimci Demokratik Gençlik Örgütü (Dev-Gör) Yönetim Kurulu Üyesi	77	Hüseyin Fuat Pınarbaşı	DİSK Yönetim Kurulu Üyesi (5. Genel Kurul)
65	Ahmet Ağar	DİSK Yönetim Kurulu Üyesi (6. Genel Kurul)	78	Mülayim Güdücü	DİSK Yönetim Kurulu Üyesi (5. Genel Kurul)

BİR UTANÇ DAVASI

Gözaltındakilere ilk tutuklama kararları 27 Aralık 1980’de verilmiştir. DİSK Davası, tutuklamalardan 12 ay sonra, 24 Aralık 1981’de İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi’nde başladı. Askeri savcılığın hazırladığı ekindeki fotoğraflar hariç 817 sayfalık (eklerle birlikte 864 sayfa) DİSK İddianamesi’nin okunması 67 günde tamamlandı.

Ardından sorgulara geçildi. Abdullah Baştürk'ün sorgusu 20 oturum ve 2,5 ay sürdü. Haziran 1982'de tamamlandı.⁴⁸ Sorguların tamamlanma aşamasından sonra delillerin okunması aşamasına geçmek için DİSK Davası'nda 1 ay ara verildi. 22 Nisan 1983 tarihinde delillerin okunmasına başlandı. Bu süreçte DİSK Davası genişlemeye devam etti. 12 Eylül öncesi açılmış, sivil ve sıkıyönetim mahkemelerinde görülen çok sayıda dava, DİSK davası ile birleştirildi.

Sanıkların sorgusu 16 ay ve DİSK'e ilişkin delillerin değerlendirilmesi 13,5 ay sürdü. Davadaki toplam iddianameler yaklaşık 3 bin sayfa, gözden geçirilen belge sayısı yaklaşık 25 bin ve klasör sayısı 181'di. Davanın savunma öncesi süreci 257 celse ve 4 yıl 2 ay sürdü. DİSK ve bağlı sendikaların yöneticileri uzun yıllarını tutuklu olarak geçirdiler.

DİSK Davası'nda yargılananları aralarında TİP eski Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, Halit Çelenk, İçişleri eski Bakanı Hasan Fehmi Güneş ve Turgut Kazan, Fikret İlkiz, Ergin Türsoy ile DİSK avukatları Ercüment Tahiroğlu ve Rasim Öz'ün de bulunduğu geniş bir hukukçu kadrosu savundu. DİSK Davası'nda ilk duruşmasında mahkeme heyeti, "savaş hali" hükümlerinin uygulanması kararı aldı. Bu karar uzun hukuksal tartışmalara neden oldu. Yargılama sırasında savunma hakkına sık sık müdahale edildi. Duruşmalarda, duruşma düzenini bozduğu gerekçesiyle 4 sanık ve 7 avukat duruşmalardan atıldı; Av. Ercüment Tahiroğlu tutuklandı.

Öte yandan dava boyunca dönemin hükümet yetkilileri de davaya müdahale niteliği taşıyan açıklamalar yaptılar. 17 Aralık 1986 tarihinde Meclis'te Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 1987 Malî Yılı Bütçesi görüşülürken dönemim Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Mükerrerem Taşçıoğlu yargılamaları devam eden DİSK'liler için "o kafası kopasica sendikalar" dedi. Bu ifade genel kurulda Çalışma Bakanı ile SHP İzmir Adana Milletvekili Cüneyt Canver ve SHP Ankara Milletvekili Sururi Baykal arasında sert bir tartışmaya yol açtı.⁴⁹

"O kafası kopasica sendikacılar"

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı (ANAP), 1986.

Dahası dönemin başbakanı ve MESS eski başkanı Turgut Özal, Herald Tribune'a verdiği demeçte "Eğer komünizm propagandası yaparsanız mahkûm olursunuz. DİSK üyeleri bu kıstasa göre yargılandılar... DİSK'e komünistler mali yardım yaptı" diyerek DİSK Davası'nı etkilemeye çalıştı.⁵⁰

DİSK Davası'nın 7 Ocak 1983'te yapılan duruşmasında nihayet ilk tahliyeler başladı. Davanın 22 Ağustos 1984 tarihli duruşmasında ise TCK'nin 146. maddesi uyarınca ölüm cezası istemiyle yargılanan tutuklu DİSK Yürütme ve Yönetim Kurulu üyelerinden 9'unun tahliyesi kararlaştırıldı. Böylece DİSK Davası'nda tutuklu kalmadı. Abdullah Baştürk'ün Kahramanmaraş Olayları ile ilgili yaptığı basın açıklaması gerekçesiyle çarptırıldığı 6 aylık hapis cezası nedeniyle tahliyesi hemen gerçekleşemedi. Avukatların bu cezanın tutukluluk süresine sayılması talebinin kabul edilmesi

⁴⁸ Cumhuriyet, 21 Nisan 1983.

⁴⁹ TBMM Tutanak Dergisi, 44. Birleşim, 12.12.1986

⁵⁰ Faruk Pekin, "DİSK Davası", maddesi, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi.

sonucu Baştürk'ün tahliyesine 17 Eylül 1984 günü karar verildi. Böylece DİSK Davası'nın son tutuklusu Abdullah Baştürk, 4 yıl 7 gün hapiste kaldı. Bu tarihten itibaren DİSK davası tutuksuz devam etti. Tutuksuz ilk duruşma 21 Eylül 1984'te yapıldı.

DİSK Davası'nda savunmalara davanın açılmasından 4 yıl 2 ay sonra, 25 Şubat 1986'da başlandı. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk 470 sayfalık savunma yaptı. Abdullah Baştürk'ün savunması davanın ana savunması niteliğinde oldu. Baştürk savunmasında *“soygunculuğa, sömürü ve baskıya, kaçakçılığa karşı olmanın, yüksek ücret, ikramiye ve kıdem tazminatı elde etmenin, emperyalizme ve faşizme karşı çıkmanın ve 1961 Anayasası'nın savunmanın suç ise bu suçu kabul ediyorum”* dedi.

DİSK DAVASI İLE ULUSLARARASI DAYANIŞMA

DİSK davası çok büyük bir uluslararası sendikal dayanışmaya sahne oldu. Başta ICFTU (Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ve ETUC (Avrupa Sendikalar Konfederasyonu-ASK) olmak üzere DSF (Dünya Sendikalar Federasyonu) ve Dünya İş Konfederasyonu (DİK) da DİSK Davası'na büyük dayanışma gösterdi. DİSK davalarına gözlemci yollandı. Avrupa'da büyük bir dayanışma kampanyası örgütlendi. Özellikle tutuklu DİSK yönetici ve ailelerine yönelik yardımlar bu dayanışma faaliyetlerinin en önemli bölümünü oluşturdu.

12 Eylül 1980 sonrasında uluslararası ilişkiler açısından en önemli gelişme, Ocak 1985'te ETUC'un (ASK) DİSK'in üyelik başvurusunu, “ihtilalcilik” suçlamasıyla yargılandığı bir sırada onaylayarak DİSK'i üyeliğe kabul etmesi oldu. DİSK'in üyelik kararı Mayıs 1985'teki ETUC Genel Kurulunda oybirliğiyle kabul edildi. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk ETUC (ASK) Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi. İsveç İşçi Sendikaları Konfederasyonu (LO) 1988 yılında Baştürk'e, daha önce sadece bir kez Nelson Mandela'ya verilen “Özgürlük Savaşçısı” ödülünü verdi.⁵¹

DİSK'E 2 BİN 50 YIL 8 AY CEZA!

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 2 no.lu Askeri Mahkemesi DİSK Davası'yla ilgili kararını davanın açılmasından 4,5 yıl sonra 24 Aralık 1986'da açıkladı.⁵² 261 sendikacı ve 3 uzmanı (Prof. Sadun Aren, Faruk Pekin ve Ali Eşref Turan), TCK'nin 141. maddesi gereğince, 5 yıl 6 ay 20 gün ile 15 yıl 8 arasında değişen hapis cezalarıyla cezalandırdı. DİSK ve 28 üye sendikayı (biri eski üye) 274 sayılı Yasa'ya göre kapattı. Yargılanan 1.213 sendikacı, sendika uzmanı ve demokratik kitle örgütü temsilcisi beraat etti. Sıkıyönetim Mahkemesi ayrıca DİSK'in ve üye sendikaların kapatılmasına ve malvarlığına el konulmasına karar verdi. Dava karara bağlandıktan sonra, gerekçeli kararın yazılması iki yıl, dosyanın Askeri Yargıtay'a gönderilmesi bir yıl sürdü.⁵³ Böylece DİSK Davası uzun süre sürüncemede kaldı.

⁵¹ Faruk Pekin, “DİSK Davası”, maddesi, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi.

⁵² *Milliyet*, 25 Aralık 1986.

⁵³ *DİSK Dergisi*, Aralık 1991.

Tablo 18: DİSK ve Üye Sendikaların Yöneticilerine Verilen Cezalar

Sendika Adı	Gözümlenilen Alınanlar	Hapiste Geçen Süre (Gün-En Az)	Hapiste Geçen Süre (Yıl-En Çok)	Ceza Alanların Sayısı	Toplam Hapis Cezası
DİSK Ana Dava	50	1180	4	54	433 Yıl 5 Ay 10 Gün
Asis	22	120	4	5	41 Yıl 1 Ay 10 Gün
Aster İş	27	30	3	7	62 Yıl 2 Ay 20 Gün
Bank-Sen	40	30	4	12	80 Yıl
Basın İş	49	2	4	4	32 Yıl 2 Ay 20 Gün
Baysen	12	30	2,5	7	58 Yıl 10 Ay 20 Gün
Devrimci Sağlık İş	28	30	2	8	71 Yıl 1 Ay 10 Gün
Devrimci Toprak İş (*)	13	30	1,5	12	96 Yıl 8 Ay
Devrimci Yapı İş	10	30	3	-	-
Dev Maden Sen	100	18	1	12	93 Yıl 4 Ay
Fındık İş	29	49	3	4	35 Yıl 6 Ay 20 Gün
Genel İş	69	840	4	21	123 Yıl 4 Ay
Gıda İş	76	120	4	6	50 Yıl
Hürccam İş	46	120	4	6	53 Yıl 4 Ay
İlerici Deri İş (**)	25	120	4	3	26 Yıl 6 Ay
Keramik İş	26	30	4	10	71 Yıl
Lastik İş	100	120	4	4	25 Yıl 6 Ay 20 Gün
Limter İş	4	7	3	8	71 Yıl 1 Ay 10 Gün
Nakliyat İş	35	120	4	3	26 Yıl 8 Ay
Oleyis	63	1320	3,5	9	56 Yıl 8 Ay
Petkim- İş	52	30	3	7	58 Yıl 10 Ay 20 Gün
Sine-Sen	35	120	4	9	80 Yıl
Sosyal İş	14	60	3	5	41 Yıl 11 Ay 10 Gün
TİS	16	750	3,5	4	35 Yıl 6 Ay 20 Gün
T. Maden İş	590	30	4	12	70 Yıl
Tekges İş	15	30	3,5	12	100 Yıl
Tekstil	285	90	4	8	57 Yıl 9 Ay 10 Gün
Tümka- İş	40	45	3	4	35 Yıl 6 Ay 20 Gün
Yeraltı Maden İş	60	30	4	2	16 Yıl 2 Ay 20 Gün
Yeni Haber İş	24	90	2,5	6	46 Yıl 8 Ay
DİSK Toplamı	1.955			264	2050 Yıl 8 Ay

Kaynak: Aziz Çelik (Ed.) (2025). *DİSK Tarihi: Darbe, Dava, Dayanışma (1980-1991)*. İstanbul: DİSK Yayınları.

(*) Devrimci Toprak-İş'in DİSK üyeliği 27 Nisan 1979 tarihinde DİSK Yürütme Kurulu kararıyla düşürülmüştür.

(**) İlerici Deri-İş Mayıs 1980'de toplanan Genel Kurulu'nda adını Deri-İş olarak değiştirmiştir.

Abdullah Baştürk:

“Soygunculuğa, sömürü ve baskıya, kaçakçılığa karşı olma, yüksek ücret, ikramiye ve kıdem tazminatı elde etme, emperyalizme ve faşizme karşı çıkma ve 1961 Anayasası'nın savunma suç ise bu suçu kabul ediyorum.”

DİSK Davasında Savunma

11 YIL SONRA BERAAT

Askeri Yargıtay 3. Dairesi 16 Temmuz 1991 günü, DİSK'in faaliyetlerinin durdurulmasından yaklaşık 11 yıl sonra, DİSK Davası ile ilgili kararını açıkladı. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk ve arkadaşları hakkında TCK'nin 141. ve 142. maddelerinin kaldırılmış olması gerekçesiyle beraat kararı verdi. Mahkeme, ayrıca DİSK'in ve üye sendikaların kapatılmasının da geçersiz olduğunu karara bağladı.

12 Eylül darbesiyle faaliyetleri durdurulan DİSK'in açılmasının önündeki engeller 11 yıl sonra kalkmış oldu. Böylece DİSK, faaliyetlerine yeniden başlama imkanına kavuştu. Ancak beraat etmesine karşın DİSK'in malvarlığına el konmak istendi. Askeri Yargıtay'ın kararı DİSK'in açılmasının önündeki bütün yasal engelleri ortadan kaldırmıştı. Ancak DİSK'in malvarlığı hâlâ kayyım yönetimindeydi.

DİSK'in malvarlığına el koymak için Nisan 1991'de kabul edilen 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'na özel bir hüküm konmuştu. 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun geçici 9. maddesi, 8 Nisan 1991 tarihinden önce kayyım devredilen konfederasyon ve konfederasyona bağlı işçi sendikalarının taşınır ve taşınmaz mallarının, bu mallardan elde edilen gelirlerin, tüm nakit mevcutlarının 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu'nun 46. maddesine göre tasarruf edilmek üzere İş ve İşçi Bulma Kurumu'na devrini öngörüyordu. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı DİSK'in malvarlığının İş ve İşçi Bulma Kurumu'na devredilmesini istedi.

DİSK ve üyesi sendikaların Şubat 1991 başında bankalardaki parası yaklaşık 180 milyar TL, taşınabilir ve taşınmaz mallarının (sendika binaları, arsalar, tatil köyleri, eğitim ve dinlenme birimleri, otomobiller, matbaalar, bilgisayarlar, büro malzemeleri vs.) değeri ise yaklaşık 1 trilyon 440 milyar TL idi.⁵⁴

Anayasa Mahkemesi'nin 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun geçici 9. maddesini 31 Mart 1992 ve 1992/20 sayılı kararıyla iptal etmesiyle DİSK, malvarlığına kavuşmuş oldu. 12 Eylül'de askeri yönetimin el koymuş olduğu ve daha sonra Anayasa Mahkemesi'ne tahsis edilen Genel İş'e ait bina dışında, DİSK ve bağlı sendikalara ait binalar, diğer taşınmazlar, araç ve paraların iadesi ancak 1992 Mart ayı sonunda gerçekleşti.⁵⁵

12 Eylül Darbesi DİSK'i yok etmek istedi. Ancak DİSK, 12 Eylül'ün bütün zulmüne rağmen ayakta kaldı ve yoluna devam etti.

⁵⁴ DİSK dergisi, Aralık 1991.

⁵⁵ Faruk Pekin, "DİSK Davası", maddesi, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi.

EKLER:**Baştürk'ün Savunmasından⁵⁶**

Baştürk: 1961 Anayasasındaki ve Yasalardaki Haklarımızı Kullanmış Olmaktan Ötürü Suçlanıyoruz.

Eğer bugün sanık sandalyesinde oturmuş isek, bu; temel insan hak ve özgürlüklerini, özellikle de düşünce özgürlüğünü, en son kerteğe kadar savunmuş olmamızdandır. 1961 Anayasasındaki ve yasalardaki haklarımızı son noktasına kadar yaşama geçirtmemizdendir.

Yaşama hakkı, çalışma hakkı, düşünce ve vicdan özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü yapma hakkı, toplu sözleşme ve grev yapma hakları. İşte biz sendikacılar bunların yaşama geçirilmesi için mücadele ettik. Sendikalar, demokratik kurumlaşmanın ürünüdürler. Ve bugün sendikalar toplumsal yaşamın vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmiştir.

Ancak, düşünce ve örgütlenme özgürlüğüne kolay ulaşılmamıştır. Bu yolda baskılara rağmen "dünya yine de dönüyor" diyen Galileo'yu unutmadık. 200 yıldan beri örgütlenme özgürlüğü için, sendikal hak ve özgürlükler için tüm dünyada aşını, işini, yaşamını yitiren, zindanlarda çürüyen işçi kardeşlerimizi, sendikacı meslektaşlarımızı unutmadık.

Ben Abdullah Baştürk olarak tüm hayatım boyunca, Genel-İş'in ve DİSK'in Genel Başkanı olarak bu görevlerim süresince 1961 Anayasasının savundum, demokrasiyi savundum, sendikal özgürlükleri savundum. Bunların suç olduğunu kabul etmiyorum. Yaşamımın sonuna kadar da sendika özgürlüğünü ve sosyal hakları savunacağım.

Ülkemizin ve işçilerin ekonomik, toplumsal ve kültürel sorunları hakkında görüş açıklamak suç değildir.

Ülkemizde onca önemli sorun varken işçiler olarak susacak mıydık? 500 bini aşkın işçinin temsilcisi olarak susacak mıydık? Susamazdık, susmadık. Sendikalar Kanununun 1. maddesindeki görevimizi yaptık. Yani işçi sınıfının iktisadi, sosyal ve kültürel çıkarlarını korumaya yönelik olarak görüşlerimizi ortaya koyduk. Düşüncelerimizi savunduk. 1961 Anayasasının ve kanunların bize tanıdığı araçlarla, sandık başlarında oylarımızla mücadele ettik.

Gerçek yurtseverler olarak, sonra da işçilerin uluslararası dayanışmasına inanan işçiler olarak ulusal kültür mirasımıza sahip çıkarak, ulusal gururumuzu savunarak 1961 Anayasasındaki hakları yaşama geçirme mücadelesi verdik.

Bu dava demokrasinin, sendikal hak ve özgürlüklerin, sosyal hakların geleceğinin davasıdır.

Bu nedenle, dünyanın tüm demokratları, sendikacı kardeşlerim, meslektaşlarım bu dava ile kaçınılmaz olarak kendi demokrasi anlayışları gereği ilgilenmektedirler. Onların gösterdiği ve göstereceği dayanışmaya bir kez daha teşekkür ediyorum.

⁵⁶ Abdullah Baştürk'ün İstanbul 1. Ordu ve Sıkıyönetim Komutanlığı 2 No.lu Askeri Mahkemesinde yaptığı savunmadan, Şubat 1986.

Bu dava bir işçi konfederasyonu olarak DİSK'in, üyelerinin, DİSK'li sendikacıların yasadışı, gizli bir eylemi, bir kararı, bir planı sonradan bulunup ortaya çıkarıldığı için açılmamıştır.

Bu dava bir fiile, bir eyleme dayanılarak da açılmamıştır.

Bu dava, DİSK yöneticilerinin, üyelerinin yıllardır, Savcılıklarca, Valiliklerce, Bakanlıklarca velhasıl tüm ilgililerce bilinen ve basında, radyoda, televizyonda, toplu sözleşmeleri sırasında, toplantı ve mitinglerde, yani kamuoyunda herkesin gözü önünde açıkça ortaya konan görüşlerinden ötürü, resmi onaylı karar defterlerine yazdıkları kararlardan ötürü, ülkemizin çıkarlarının eksiksiz savunulmasından ötürü, işçilerin hak ve özgürlüklerinin bir bütün olarak savunulmasından ötürü, görüş ve eylemleri sonradan suçlanarak açılmıştır.

Biz ne yaptık, yasalara uygun olduğu için, bu kanaatte olduğumuz için yaptık. Şimdi de aynı görüşteyiz. Görüş ve eylemlerimizin suç olmadığını açıkça söylüyoruz.

Eğer suçumuz soygunculuğa, sömürü ve baskıya, kaçakçılığa karşı çıkmak ise,

Eğer suçumuz daha yüksek ücret istemek ise,

Eğer suçumuz daha fazla ikramiye, kıdem tazminatı elde etmekse,

Eğer suçumuz emperyalizme ve faşizme karşı çıkmak ise,

Eğer suçumuz, kimsenin kimseyi sömürmediği, kimsenin kimseye kul olmadığı güzel günler için mücadele etmek ise,

Eğer suçumuz gerçek demokratlar ve yurtseverler olmak ise,

Eğer suçumuz 1961 Anayasasını savunmak ise,

Biz bu "suç"ları kabul ediyoruz.

Biz zaten 12 Eylül öncesinde her gün ölüm tehdidi altında, ama ölümün üzerine gide gide demokratik hak ve özgürlükleri savunduk.

İnsanoğlu daha iyiye, daha güzele doğru yürüme mücadelesini vermektedir. Bu mücadele içinde kalıcı olan, vazgeçilmeyecek olan temel insan hak ve özgürlükleri olacaktır. Hiçbir örgüt, hiçbir kimse, özellikle bir sendikacı bu haklar için mücadele vermekten kaçamayacaktır.

Tarihin mahkemesinde yargılandıklarında aklanmak isteyenler, temel insan haklarına, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin ana ilkelerine, özellikle de düşünce örgütlenme özgürlüğüne saygılı olmak zorundadırlar.

Sayın Mahkeme üyelerinin de bu anlayışla davranmaları gerektiğine inanıyorum.

İleride Türkiye'de nasıl bir demokrasi olacağı bu dava ile birlikte ortaya çıkacaktır. Bu nedenlerle bu dava Türkiye'deki "demokratikleşme süreci"nin bir ölçütü olacaktır.

Halit Çelenk: DİSK Davası Üzerine⁵⁷**Halit Çelenk****DİSK Davası Avukatı**

Hukuk bilimine göre yargılama hukukuna en yabancı kavram "olağandışı yargılama"dır. Sıkıyönetim askeri yargısı, olağan yargılamanın tersidir. DİSK ve bağlı sendikaların yöneticileri böyle olağandışı bir mahkemede yargıldılar. Hâkim ve savcılar siyasi iktidar tarafından görevlendirilen bir mahkemede. Bu mahkemeler "doğal hâkim" ilkesine aykırı olarak kurulmuş, hakimleri bağımsızlıktan, "hâkim güvencesi"nden yoksun mahkemelerdir. Kararları beğenilmeyen hâkim ya da mahkemeler her zaman görevden alınabilirler. Savunma hakkı kısıtlıdır. Beş dakika süreli bir savunmadan sonra ölüm cezasına hükmedilebilir. Sanık ve avukatı geliş güzel bir takdire bağlı nedenlerle mahkeme salonundan çıkarılabilir, iki kez mahkemeden çıkarılan sanık ya da avukatı bir daha o davanın duruşmasına katılamaz. Bu tür savunma kısıtlamalarına usul yasasından ve uygulamadan sayısız örnekler verilebilir.

SIKIYÖNETİMSİZ SIKIYÖNETİM MAHKEMELERİ

Sıkıyönetimin kaldırılmış olmasına karşın sıkıyönetim askeri mahkemeleri görevlerini sürdürmektedirler. Burada konuya ilişkin daha önce Anayasa mahkemesi tarafından verilen iptal kararından, bu karardan sonra konunun Anayasa hükmü haline getirilmesinden, Sıkıyönetim yasasının 23. maddesinden ve 1982 Anayasasında bu konuya yer verilmemiş olması nedeniyle ve başka nedenlerle sıkıyönetim askeri mahkemelerinin görevlerini sürdürmelerinin hukuksal bir dayanağı bulunmadığından söz etmek istemiyoruz.

Söylemek istediğimiz şudur: Sıkıyönetimin ilan nedenleri ortadan kalktıktan, sıkıyönetim kaldırıldıktan ve normal düzene geçildikten sonra sıkıyönetim askeri mahkemelerinde bulunan dava dosyalarının genel mahkemelere gönderilmesi hukukun gereğidir. Böyle yapılmadığı takdirde önümüzde, daha 5 yıl-10 yıl sürebilecek davalar bulunduğuna göre (Dev-Yol, Dev—Sol, DİSK davaları gibi) sıkıyönetim askeri mahkemelerinin 5-10 yıl daha görevlerini sürdürmeleri gerekecektir ki bu genel mahkemelere güvensizliğin bir göstergesi olduğu gibi, dünyanın hiçbir yerinde örneği bulunmayan bir uygulamadır.

DİSK davası da bu tür hukuk dışı bir uygulamaya konu olmuştur.

DİSK ve bağlı sendikalar yöneticilerini yargılayan Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi, yargılamalar sonunda, sanıkların eylemlerini TCY'nın 146/1. maddesine değil, 141/1. maddesine uygun görmüş, yani sanıkların, yöneticisi oldukları örgütleri "sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümünü tahsis etmek veya sosyal bir sınıfı ortadan kaldırmak veya sosyal temel nizamlardan herhangi birini devirmek", giderek Marksist-Leninist bir düzen kurmak amacıyla

⁵⁷ DİSK dergisi, Aralık 1991.

yasadışına dönüştürdükleri sonucuna varmış ve sanıklara on yıla varan ağır hapis cezaları verilmiştir.

DAVA 11 YAŞINDA

DİSK davası, Adalet tarihinde eşi görülmemiş biçimde 11 yıl sürmüş ve halen de Askeri Yargıtay'da sürmektedir. Bu süre, uluslararası andlaşmalarda davalar için kabul edilen “makul süre”nin kat kat üstündedir.

11 yıl, insan yaşamı içinde özellikle yaşamın en verimli dönemleri için çok değeri bir evreyi oluşturmaktadır. 25 yaşlarındaki bir insan (sanık) orta yaşa gelinceye kadar düşünce suçlusu olarak bir davanın sonucunu bekleyecek ve yaşamına bir yön veremeyecek, özel yaşamında istikrardan ve güvenceden yoksun kalacaktır. Bir insan için bunun ne kadar yıkıcı, yaşam karartıcı olduğunu açıklamaya sanırız gerek yoktur.

MALLARA EL KONDU

Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi, on yıla varan ağır hapis cezalarıyla birlikte DİSK ve bağlı sendikaların taşınır taşınmaz tüm mallarının da zoralımına karar verdi.

Bu malvarlığı; bankalarda nakit olarak bulunan 58 milyon 653 bin 620 dolar ile 465 milyon 825 bin 965 dolar değerinde mallardan oluşuyordu ki toplam 524 milyon 479 bin 585 dolara varıyordu.

Sıkıyönetim Askeri mahkemesi, bu mal varlığının zoralımına TCY.nın 36. maddesine dayanarak karar vermişti. Bu karar haksız bir karar olduğu gibi yürürlükteki yasaya da aykırı düşüyordu. Mahkemenin dayandığı 36. maddeye göre, “suçta kullanılan veya kullanılmak üzere hazırlanan veya fiilen irtikabı husule gelen” eşyanın zoralımına karar verilebilirdi. Ayrıca “kullanılması, yapılması, taşınması, bulundurulması veya satılması” suç oluşturan (dinamit, uyuşturucu, patlayıcı madde gibi) eşyanın da bir mahkûmiyet kararı olmasa bile zoralımına hükmolunabilirdi.

Oysa DİSK ve bağlı sendikaların malları ne suçun işlenmesinde kullanılmıştır ve ne de uyuşturucu ya da patlayıcı madde gibi doğrudan zoralımı gereken mallardandır. Açıktır ki DİSK ve bağlı sendikalara ait malların, yasal bir dayanağı olmadan, zoralımına karar verilmiştir. Bu, hukuk açısından bir gasp niteliği taşımaktadır.

MALLAR HALA KAYYIMDA

DİSK ve bağlı sendikaların faaliyetleri MGK'nun 12 Eylül 1980 gün ve 7 sayılı bildirisi ile durdurulmuş daha sonra da DİSK ve bağlı sendikalara ait mallar kayyımlara teslim edilmişti. MGK ve sıkıyönetim dönemleriyle sınırlı olarak yayınlanan ve bu dönem için geçerli olan söz konusu bildiri hükmü 7111/1982 tarihinde yürürlüğe giren Anayasanın 177/e ve geçici 3. Maddesine göre ve TBMM başkanlık divanının oluşmasıyla kendiliğinden ortadan kalkmıştır.

DİSK davasında bu faaliyetlerle ilgili herhangi bir ihtiyati tedbir kararı da verilmemiştir. Bu durum karşısında 7 numaralı bildirinin hükmü ortadan kalkmış, sıkıyönetim sonra ermiş ve 2821 sayılı yasanın geçici 5. maddesinin de DİSK ve bağlı sendika yöneticileri hakkında uygulanamayacağı göz önüne alınarak söz konusu malların DİSK ve bağlı sendika yöneticilerine teslimi gerekirken

bu malvarlığı kayımların elinde bırakılmıştır. Bu konuda yapılan başvurular sonuçsuz kalmış ve hukuksuzluk bu alanda da sürmüştür.

Sendika ve dernek malları konusunda 12 Eylül hukukunun ilgi çekici görüntüleri var:

Örneğin DİSK'e bağlı Genel-İş sendikasına ait Ankara, Çankaya'da bulunan 12 katlı, 1000 kişilik konferans salonu olan genel merkez binası düşük bir bedelle kamulaştırılmış ve Anayasa Mahkemesine tahsis edilmiştir.

Şimdi Yüksek Mahkeme, işçinin alınterinin ürünü olan bu yerde yasaların Anayasaya uygunluğunu denetlemekte ve hukuk devletinin bekçiliğini yapmaktadır.

Vehbi Koç'un Kenan Evren'e Mektubu⁵⁸

"Sayın Orgeneral Kenan Evren,

Devlet Başkanı,

Milli Güvenlik Konseyi ve Genelkurmay Başkanı,

ANKARA

Sayın Başkan,

(...)

İstikrarsız ve güvensiz yaşadığımız som yılların ümitsizliği içinde, sizlerin iktidarı ele almak mecburiyetinde kalışınıza şahit olduk. 12 Eylül Cuma günü radyo ve televizyonda yaptığınız samimi ve gerçekçi konuşmadaki düşüncelere katılmamak mümkün değildi.

Ülkemizin hizmetinde geçen 60 yılı düşünürken, tecrübelerime dayanarak birkaç önemli noktayı size arz etmek istedim.

(...)

Memlekette işler çıkmaza girdiği zaman, Türk Ordusu müdahale etmekte ve sonradan kışlasına çekilerek, devlet idaresini sivil hükümetlere terk etmektedir.

1970 seçimlerinden sonra yedi sene boyunca, iktidara gelen hükümetlerin aldıkları kararlarda parti menfaati ve rey politikası ağır bastığı için memleket bir çıkmaza girmiştir.

O hale gelinmiştir ki, öğretmen öğrencisinden, amir memurundan, anne baba çocuğundan, fabrika müdürü işçisinden korkar olmuştur. O zamanın Cumhurbaşkanı Sayın Fahri Korutürk ile Milli Güvenlik Kurulu'nun uyarıları nazarı dikkate alınmadığı için, **Silahlı Kuvvetler, mecburen devlet idaresini ele almıştır.**

NELERE DİKKAT EDİLMELİ

(...)

3. **"Yakalanan anarşistlerin ve suçluların mahkemeleri uzatılmamalı ve cezaları süratle verilmelidir.** Polis teşkilatı teçhiz edecek ve onu kuvvetlendirecek imkânlar genişletilmeli, gerekli kanunlar, bir an önce çıkarılmalıdır.

4. Şimdi; "Faşist ordu iktidara geldi, kapitalistlerle birleşerek, Türk işçisini istismar ediyor" propagandası yapılmaktadır. Böyle bir iftira karşısında işçi-işveren ilişkilerini düzenleyecek olan kanunlar dikkatle incelenerek, taraflar için adilane bir şekilde ve asgari hata ile çıkarılmalıdır. Bu düzenleme yapılırken, bazı sendikaların Türk Devleti'ni ve ekonomisini yıkmak için bugüne kadar yaptıkları aşırı hareketler, göz önünde bulundurulmalıdır. **Diğer taraftan, DİSK'in kapatılmış olmasından dolayı bir kısım işçiler sendikal münasebetler yönünden bekleyiş içindedirler. Militan sendikacılar, bu işçileri tahrik etmek ve faaliyeti devam eden sendikaların yönetim**

⁵⁸ Mektup kısaltılarak yayımlanmıştır. Vurgular bize aittir.

kadrolarına sızarak, kendi davalarını devam ettirmek niyetindedirler. Bu durum bilinerek hazırlanacak kanunlarda gerekli tedbirler alınmalıdır.

5. Kıdem tazminatı karşılıkları, kurulacak bir fonda toplanmalıdır. İşçilere ödenecek yıllık miktarlar ayrıldıktan sonra, geriye kalan kısım, kamu ve özel sektör yatırımları için düşük faiz ile kullanılmalı, bu fonun yeni işgücü yaratması sağlanmalıdır.

(...)

10 (...) 12 Eylül Harekatı'nın ilk günlerinde sinmiş gözüken solcular, aldıkları emirlerle şimdi yeniden harekete geçmişler, bomba atmışlar, pankart asmışlar, polislerimizi şehit etmeye, vatandaşlarımızı öldürmeye devam etmişlerdir.

Bu defa girişilen ıslahat hareketinin muvaffak olmaması için:

-Milli Güvenlik Konseyi üyelerinin arasını açmak

-Konsey üyeleri ile hükümetin arasını açmak,

Silahlı Kuvvetler kademeleri ile hükümetin arasını açarak, cunta kurmaya yönelmek,

-İşçi sınıfını ayaklandırmak,

Amacıyla, Komünist Parti'nin, solcu örgütlerin, Kürtler'in, Ermeniler'in, birtakım politikacıların kötü niyetli teşebbüslerini devam ettirecekleri muhakkaktır. Bunlara karşı uyanık olunmalı ve teşebbüsleri mutlaka engellenmelidir.

11. (...) Devlet Bakanı ve Başbakan yardımcısı Turgut Özal hakkında birtakım dedikodular başlatılmıştır. **Turgut Özal bir dahi değildir. Onun da hataları olabilir. Fakat bu nazik dönemde, mevcudun içinde, meselelerimizi en iyi bilen insandır. Dedikodulara bakmadan, kendisini tutmakta fayda vardır.**

(...)

Sayın Başkan,

Millet hayrı için vereceğiniz mücadelede, zatiîlilerine ve arkadaşlarınıza muvaffakiyetler temenni ediyorum.

Yukarıda yazdıklarım hakkında herhangi bir bilgi arzu edilirse, **emrinize amadeyim."**

Vehbi Koç

3 Ekim 1980⁵⁹

⁵⁹ Kaynak: Vehbi Koç (1987), *Hatıralarım, Görüşlerim, Öğütlerim*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, Mustafa Sönmez (1987), *Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler*, İstanbul: Gözlem Yayıncılık. Mektubun tarihi 3 Ekim 1980 olarak belirtilse de mektubun içeriğinde sözü edilen 31 Ekim 1980 tarihli Ecevit'in istifası konusu nedeniyle bu tarihin doğru olması mümkün değildir. Mektubun 3 Kasım 1980 tarihli olması muhtemeldir.

KAYNAKÇA

23 Ocak 1979 tarih ve 1979/6 sayılı Anayasa Mahkemesi kararı.

AÇSHB, Asgari Ücret verileri.

Atılım dergisi, 1 Aralık 1980.

Birand, Mehmet Ali (1984), *12 Eylül Saat:04.00*, İstanbul: Karacan Yayınları.

Boratav, Korkut (2003), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı istatistikleri, Toplam Sanayide Verimlilik ve Reel Ücret Endeksi.

Cumhuriyet gazetesi, 21 Nisan 1983.

Cumhuriyet gazetesi, 26 Aralık 1983.

Cumhuriyet gazetesi, 26 Ocak 1982.

Cumhuriyet gazetesi, 28 Aralık 1980.

Cumhuriyet gazetesi, 31 Temmuz 1980.

Çelik, Aziz (2017), “Çalışma İlişkilerinde Esneklik ve Kurationsızlaşma 1980’den 2010’a”, *Çalışma İlişkileri Tarihi*, Ed. Ahmet Makal, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.

Çelik, Aziz (2025). DİSK Tarihi Cilt 3, Darbe Dava Dayanışma (1980-1991). DİSK Yayınları: İstanbul.

DİE, Çalışma İstatistikleri, 1996.

DİSK (1994), *9. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul: DİSK Yayınları.

DİSK dergisi, Aralık 1991.

DİSK-AR (2017), *Türkiye İşçi Sınıfının Görünümü*, Ed. Aziz Çelik, İstanbul: DİSK Yayınları.

DİSK-AR (2020), *Covid-19 İşçileri Nasıl Etkiledi? Salgının Çalışma Yaşamına Etkileri-DİSK Üyesi İşçilere Yönelik Alan Araştırması Özet Sonuçları*, Ed. Aziz Çelik, İstanbul: DİSK Yayınları.

DİSK-AR (2020), *Sendikalaşma Araştırması (Ocak 2020)*, İstanbul.

Kirmanoğlu, Hakan ve diğerleri (1992), *Türkiye’de Gelir Bölüşümünü Bozan Etkiler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar*, TOBB, Yayın No: 222.

Koç, Vehbi (1987), *Hatıralarım, Görüşlerim, Öğütlerim*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.

Koray, Meryem ve Çelik, Aziz (2007), *Avrupa Birliği ve Türkiye’de Sosyal Diyalog*, Ankara: Belediye-İş Yayını.

MESS (2000), *Gelenek ve Gelecek*, İstanbul: MESS Yayını.

Milliyet gazetesi, 25 Aralık 1986.

Milliyet gazetesi, 26 Temmuz 1981.

Özmucur, Süleyman (1987), *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolar İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması*, İTO, Yayın No: 1987/1.

Özveri, Murat (1999), *Ekonomik Kriz Koşullarında Toplu İş Sözleşmesi Özerkliği, "Uygulama Sorunu"*, Ankara: Selüloz-İş Yayını.

Özveri, Murat (2012), *Türkiye’de Toplu İş Sözleşmesi Yetki Sistemi ve Sendikasılaştırma (1963-2009)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Özveri, Murat (tarihsiz), *İşçiler ve Bir Hukuk Devleti Masalı*, İzmit: Selüloz-İş Sendikası.

Pekin, Faruk (1986), "DİSK Davası", maddesi, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi.

Petrol-İş (1985), *Petrol-İş 84 Yıllık*, Hazırlayan: İlyas Köstekli, İstanbul.

Petrol-İş (1995), *95-96 Petrol-İş Yıllık*, İstanbul.

Resmî Gazete, Mükerrer, 12 Eylül 1980.

Sönmez, Mustafa (1984), *Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları*, İstanbul: Belge Yayınları.

Sönmez, Mustafa (1987), *Kırk Haramiler: Türkiye’de Holdingler*, İstanbul: Gözlem Yayıncılık.

Şafak, Can (2006), "Türkiye’de Toplu Pazarlığın Değişen Çizgisi 1980-2005", *Çalışma ve Toplum*, Sayı 10, 2006/3.

Tayanç, Tunç (1987), *Türkiye’de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası Yayınları.

Tercüman gazetesi, 25 Aralık 1980.

TİSK (1982), *XIV. Olağan Genel Kurul Çalışma Raporu*, Nisan 1982, Ankara: TİSK Yayını.

TİSK İşgücü Maliyetleri istatistikleri, çeşitli yıllar.

TÜİK, Dönemsel Hesaplar istatistikleri.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1996), 1. Cilt, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını.

Yeldan, Erinç (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeldan, Erinç (2015), *İmalat Sanayinde Verimlilik ve Reel Ücretler (1950-2005)*, yayımlanmamış data.

Koç, Yıldırım (2015), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1975’ten 1991’e*, İzmir: Birleşik Matbaacılık.

ABDULLAH BAŞTÜRK:

*“Soygunculuğa, sömürü ve baskıya,
kaçakçılığa karşı olmak, yüksek ücret,
ikramiye ve kıdem tazminatı elde etmek,
emperyalizme ve faşizme karşı çıkmak ve
1961 Anayasası’nı savunmak suç ise bu
suçu kabul ediyorum.”*

DİSK DAVASI’NDA SAVUNMA